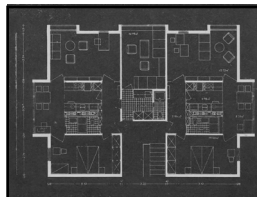
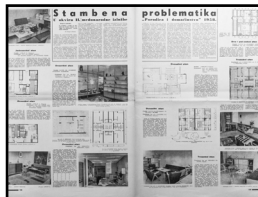
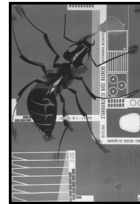

Cvetka Požar, Maja Vardjan

Stanovanje za naše razmere ter Družina in gospodinjstvo: Razstave vzorčnih stanovanj in njihova vloga pri širjenju novih konceptov bivanja

Prispevek se ukvarja z razstavami, ki so odprle pot sodobnejšim pristopom k stanovanjski problematiki in sodobni kulturi bivanja v povojni Jugoslaviji. Pri tem izstopajo razstave vzorčnih stanovanj, ki so odražale temeljne ideje nove samoupravne družbene ureditve, predvsem ideji enakopravnosti in emancipacije, ki sta se manifestirali v želji po dvigu življenjskega standarda ljudi ne glede na njihov socialni status. Pričujoči prispevek temelji na predpostavki, da je izhodišče ideje višjega življenjskega standarda za vse temeljilo na funkcionalnem stanovanju v vsej njegovi razsežnosti (arhitekturni, oblikovalski, estetski, tehnološki, higienski, sociološki). Vključevalo je tudi širšo stanovanjsko skupnost, kar je bilo prikazano na razstavah, ki so bile organizirane na zvezni ravni. Namen članka je skozi družbeno kontekstualizacijo osvetliti pobude in izhodiščne namere ter cilje, ki so jih s tem želeli doseči, predvsem z razstavo *Stanovanje za naše razmere* (1956) in razstavama *Družina in gospodinjstvo (Porodica i domaćinstvo; 1958, 1960)*, kjer so bila razstavljena opremljena vzorčna stanovanja v merilu 1 : 1 in model vzorčne stanovanjske soseske, ki je konkretiziral in širil ideje moderne stanovanjske gradnje in nove kulture bivanja v slovenskem in širše v jugoslovanskem prostoru.

Med obema svetovnima vojnama, ko je industrializacija v slovenskem prostoru dobila dodatni zagon, saj so se skoraj mesečno odpirali nove tovarne in obrati,¹ so bile razmere na področju množične stanovanjske gradnje, glede na potrebe po stanovanjih, nezadostne. Kljub pospešeni stanovanjski gradnji med obema svetovnima vojnama stanovanj ni bilo dovolj in tudi niso bila vsem dostopna, saj so najrevnejši sloji prebivalstva zaradi velikega pomanjkanja živeli v nevzdržnih bivanjskih razmerah. Po drugi svetovni vojni se je slabo zatečeno stanje stanovanjskega fonda nadaljevalo, k njegovemu poslabšanju pa je pripomogla še vojna. Stanovanjska gradnja ni nemudoma stopila v ospredje, saj so bili osrednji gospodarsko-politični interesi v prvi vrsti usmerjeni v izgradnjo težke industrije. Gradnja stanovanj je v tem obdobju daleč zaostajala za t. i. kapitalno izgradnjo, ki je obsegala investicije v proizvodne veje in je imela prednost pred družbenim standardom, v katerega se je praviloma štela tudi stanovanjsko komunalna dejavnost.² Množična proizvodnja izdelkov je bila prav tako usmerjena bolj k industriji kot končnemu potrošniku, zato je na trgu primanjkovalo izdelkov za široko potrošnjo. Z ukinitvijo zagotovljene preskrbe (na bone oziroma nakaznice) leta 1952, ko se je po sedmih letih sprostil nadzor države nad prodajo živil in

1 Žarko Lazarevič, »Industrializacija, obrt, industrija«, v: Jasna Fischer in drugi (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, zv. 1, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005, str. 451.

2 Tone Klemenčič, *Stanovanjsko gospodarstvo*, Gospodarski vestnik, Ljubljana, 1985, str. 478.

glavnimi potrošniškimi industrijskimi izdelki, se je povpraševanje po dobrinah še povečalo.³ Sledila je postopna usmeritev k množični proizvodnji izdelkov za široko potrošnjo, kar je lahko postavilo v ospredje tudi vprašanje izboljšanja življenjskih pogojev prebivalstva. Pri stanovanjski gradnji je k temu pomembno prispevala sprememba finančnega sistema leta 1953, ko je prešla odgovornost s centralne na republiško in mestno raven ter na ustrezne stanovanjske direkcije.⁴ Občine so s tem postale temeljne družbenopolitične skupnosti in kot take odgovorne za stanovanjsko politiko, proces samoupravljanja pa je zajel tudi stanovanjsko gospodarstvo.⁵ Z *Zakonom o stanovanjskem prispevku* leta 1955 je bil uveden nov in samostojen finančni vir za pospeševanje stanovanjske gradnje.⁶ Skozi ustanovljene občinske stanovanjske sklade, kamor se je stekal prispevek, so občine postale naročniki graditve velikega števila stanovanj.⁷ Posledično so bili od sredine petdesetih let v vseh večjih mestih ustanovljeni zavodi za stanovanjsko izgradnjo.⁸ To je vplivalo na razvoj lokalne samouprave ter k aktivnejšemu delovanju spodbudilo vse, ki so bili s tem neposredno povezani tako na lokalni kot zvezni ravni. V kontekstu stanovanjske problematike je bilo pomembno tudi delovanje Stalne konference mest Jugoslavije,⁹ ki je bila takrat ustanovljena na zvezni

- 3 Marta Rendla, *Kam ploveš standard?: Življenjska raven in socializem*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2018, str. 323. Izdelkov, ki bi dvigovali osebni standard, je na trgu primanjkovalo, saj je bilo težišče prizadevanj usmerjeno v družbene (zdravstvo, socialno zavarovanje, izobraževanje) oziroma infrastrukturne dejavnosti (komunalna opremljenost). Prav tam, str. 322. Živila in izdelke je bilo mogoče pridobiti le z nakaznicami, ki so bile uvedene julija 1945, v uporabi pa so ostale do konca leta 1952. Glej: Zdenko Čepič, »Preskrba prebivalstva in obvezni odkupi«, v: Jasna Fischer in drugi (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, zv. 2., Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2006, str. 893.
- 4 Srna Mandič, *Stanovanje in država*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1996, str. 137. Kot navaja Klemenčič, to temelji na leta 1953 sprejetem ustavnem zakonu o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih (Ur. l. FLRJ, št. 3-19/53), s katerim je postala občina temeljna družbenopolitična skupnost, ki je odgovorna med drugim tudi za reševanje stanovanjskih problemov. V: Klemenčič, 1985 (gl. op. 2), str. 479.
- 5 Prav tam.
- 6 Prav tam, str. 479–480.
- 7 Prav tam, str. 480.
- 8 Zavod za stanovanjsko izgradnjo je bil v Ljubljani ustanovljen leta 1955; istega leta so bili ustanovljeni tudi zavodi v Kranju, Celju in Mariboru.
- 9 Zakon o narodnih odborih, sprejet leta 1952, je spodbudil razvoj lokalnih samoupravnih skupnosti. Leta 1953 je v Beogradu enaindvajset jugoslovanskih mest in občin ustanovilo Stalno konferenco mest in mestnih občin Jugoslavije FLRJ (Stalna konferencija gradova i gradskih opština Jugoslavije FNRJ). Glej: Skupštine SKGOJ 1953–1956, »Stenografske beleške o radu II skupštine Stalne konferencije gradova i gradskih opština FNRJ, održane od 5.–7. oktobra 1953 godine u Mariboru, str. 5«, AJ 495/1, Arhiv Jugoslavije (naprej AJ).

Konferenca je delovala na demokratičnih načelih sodelovanja, dogovarjanja in

ravnih z namenom povezovanja, sodelovanja in iskanja rešitev težav, s katerimi so se soočala mesta in občine v Jugoslaviji. Skrb za dvig družbenega standarda je z usmeritvijo v razvijanje lahke industrije, prometa in gradnje stanovanj od sredine petdesetih let dalje postala ena temeljnih političnih nalog,¹⁰ ki je vzpostavljala novo, egalitarno družbeno ureditev.¹¹

V prvi polovici petdesetih let, ko je množično pomanjkanje stanovanj postajalo vse bolj pereče, vzporedno pa se je spreminjala in sprejemala tudi zakonodaja na področju stanovanjske politike, so arhitekti opozarjali na kompleksnost stanovanjske gradnje, ki zahteva analitične, celovite in premišljeno organizirane pristope, ki upoštevajo potrebe ljudi, njihove načine življenja in navade.¹² Edvard Ravnikar je zagovarjal kakovostno in celovito stanovanjsko ureditev, ki temelji tudi na premišljeni diferenciaciji tlorisa glede na uporabnost.¹³ Zapisal je, da je »[D]obro stanovanje za vsakogar [...] eno izmed osnovnih socialnih vprašanj našega časa in glavni element za oceno višine življenjskega standarda neke dežele.«¹⁴ Boljša, hitrejša in racionalnejša gradnja naj bi omogočila dostopna in sodobni kulturi bivanja primernejša stanovanja za vse, kar je vključevalo tako zdrave higienske razmere, lajšanje

posvetovanja prostovoljnih in enakopravnih članic občin in mest. Njeni cilji so bili nuditi pomoč mestom in občinam pri vprašanih urbanističnega, komunalnega, gospodarskega, kulturnega in zdravstveno-socialnega razvoja mest, v: Skupštine SKGOJ 1953–1956, »Redovna godišnja skupščina Stalne konferencije gradov Jugoslavije, str. 33«, AJ 495/1, AJ. Aktivno so se ukvarjali z vprašanji samoupravljanja v lokalnih skupnostih (mestih in občinah), med katerimi je izstopala stanovanjska problematika, s katero so se soočale članice. Z novim statutom, ki je bil sprejet na letni skupščini 29. 5. 1956 v Ljubljani, so se preimenovali v Stalno konferenco mest Jugoslavije (prav tam, str. 33). To poimenovanje bomo uporabljali tudi v tem besedilu.

10 V tem obdobju to navajajo v številnih političnih dokumentih. V: Rendla, 2018 (gl. op. 3), str. 323. Sredi petdesetih let je bilo v Sloveniji že zgrajenih približno 4.000 novih stanovanj na leto, po večini v mestih in industrijskih središčih. V: Čepič, 2006 (gl. op. 3), str. 1091.

11 Kot navaja Branko Bojović, se je dokončno uveljavila tudi stanovanjska pravica in iz nje izhajajoče pravice – pravice do nemotene uporabe stanovanja in prepoved utesnjevanja in preseljevanja stanovalcev, v: Branko Bojović, »Pregled nad družbeno politiko stanovanjske gradnje v Jugoslaviji«, *Arhitektov bilten*, št. 68–69, 1984, str. 5.

12 Glej: Boris Gabršček, »Referati za I. svetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije«, *Arhitekt*, št. 1, 1951, str. 54–55; Danilo Fürst, »Prispevek k vprašanju razvoja standarda stanovanj v Sloveniji«, *Arhitekt*, št. 1, 1951, str. 6–10; Edvard Ravnikar, »Naša gradnja stanovanj in njena sodobna problematika«, *Arhitekt*, št. 9, 1953, str. 14.

To so leta 1953 izpostavili tudi v uvodniku revije *Arhitekt*: »Naša nova arhitektura bo rasla iz globljega študija in analize potreb človeka in družbe, iz proučevanja duha nove konstruktivne tehnike in gradbenih metod, iz boljšega poznavanja starih in nenehnega iskanja in študija novih materialov, iz borbe za potrebne pogoje za kreativno arhitektonsko delo, iz proučevanja duha našega ljudskega stavbarstva in končno iz ne najmanj važne sinteze vseh likovnih umetnosti.« Uredništvo, »Za novo arhitekturo«, *Arhitekt*, št. 8, 1953, str. 1.

13 Ravnikar, 1953 (gl. op. 12), str. 14.

14 Prav tam.

gospodinjkega dela in nasploh dobro počutje pri vsakdanjem bivanju. Velika večina prebivalstva tovrstnih razmer za bivanje pred tem ni imela, številni z možnostmi drugačnega, kakovostnejšega bivanja tudi niso bili seznanjeni. Naprednejši arhitekti so se tega zavedali, zato so predlagali rešitve. V razstavah so prepoznali pomemben medij za seznanjanje širše javnosti z novimi možnostmi na področju stanovanjske gradnje in načini bivanja.

V Jugoslaviji so se arhitekti problema stanovanjske gradnje, takrat mednarodno osrednje arhitekturne teme, lotevali kot projektanti, organizacijsko in tudi teoretično. Organizirali in udeleževali so se republiških, zveznih in mednarodnih dogodkov. Zveza arhitektov Jugoslavije je tako med 25. in 28. 11. 1954 organizirala zvezni posvet o stanovanju v Rogaški Slatini. Julija leta 1955 pa se je številna delegacija Zveze arhitektov Jugoslavije udeležila *IV. kongresa Mednarodne zveze arhitektov (UIA)* v Haagu, katerega tema je bila »Arhitektura in evolucija gradnje«. Ob kongresu je bila prirejena tudi istoimenska razstava. Društvo arhitektov Slovenije (DAS) sta zastopala Edvard Ravnikar in Marko Šlajmer, udeležil pa se ga je tudi inženir Leon Skaberne, takratni direktor Zavoda za stanovanjsko izgradnjo.¹⁵ Na razstavi je Jugoslavija na 26 panojih predstavila takratno problematiko stanovanjske gradnje in gradnjo novih stanovanjskih naselij v šestih jugoslovanskih republikah ter tudi aktualno, v letu 1955 izdelano notranjo opremo (kuhinjo Branke Tancig, stol Rex Nika Kralja itd.).¹⁶

Razstavljanje modelov vzorčnih stanovanj v razmerju 1 : 1 ter maket hiš in stanovanjskih blokov je bil ustaljen način prikazovanja novosti na področju arhitekture in oblikovanja globoko v začetek 20. stoletja in so ga arhitekti dobro poznali.¹⁷ Naj je šlo začasne konstrukcije ali stavbe, ki so jih po razstavi naselili stanovalci, imajo tovrstni projekti nekatere skupne značilnosti, ki jih lahko povzamemo v treh tipih razstav. Prvi tip so razstave, ki so bile oblika soočanja s perečo stanovanjsko krizo ter so nastale s skupno vizijo politike, gospodarstva, arhitekture in oblikovanja. Drugi primer so razstave,

- 15 M. Š., »IV. kongres Mednarodne zveze arhitektov«, *Arhitekt*, št. 17, 1955, str. 36. V okviru kongresa je bil razpisan tudi natečaj za študentska dela, kjer sta študenta arhitekture Vladimir Braco Mušič in Anton Pibernik za študijo stanovanjske soseske v Šiški, nastale pod mentorstvom prof. Edvarda Ravnikarja, prejela tretjo nagrado.
- 16 Zdravko Bregovac, »Haag: Izložba naše arhitekture«, *Čovjek i prostor*, št. 35, 1955, str. 3.
- 17 S predstavitvami vzorčnih stanovanj in stanovanjskih stavb so se arhitekti lahko srečevali na svetovnih razstavah ali pa tudi pri velikih stanovanjskih projektih v dvajsetih in tridesetih letih, na primer: Neues Frankfurt (1925–1930), Weißenhofsiedlung Stuttgart (1927), Werkbundsiedlung Dunaj (1929–1932), pa tudi v petdesetih in šestdesetih letih (razstava leta 1955 v Helsingborgu, *Interbau* v Berlinu leta 1957 itd.). Več o tem v: Fredie Floré, Rika Devos, »Model Interiors and Model Homes at Expo 58«, *DASH: Delft Architectural Studies on Housing*, št. 11, 2015, str. 32–45; Lucy Creagh, »At the Limits of Architecture: The Housing Section of the 1930 Stockholm Exhibition«, *DASH: Delft Architectural Studies on Housing*, št. 9, 2013, str. 9–18.

ki so skozi nove prostorske organizacije in funkcionalno, moderno pohištvo ter opremo promovirale moderen življenjski stil, ki se je izrazilo razlikoval od ustaljenih, obstoječih načinov bivanja. V tretjo skupino lahko uvrstimo razstave vzorčnih stanovanj, ki so bile koncipirane didaktično kot del širših programskih sklopov (npr. posveti, sejmi ipd.); velika pozornost je bila posvečena promociji in medijem. Kombinacija prvega in tretjega tipa je v drugi polovici petdesetih let tudi pri nas služila za širjenje idej o novi, napredni stanovanjski gradnji in bivanjski kulturi, ki so temeljile na velikem angažmaju arhitektov in oblikovalcev ter številnih strokovnih in gospodarskih organizacij.

Prva razstava pohištva in vzpostavljanje novih načinov razstavljanja notranje opreme

Februarja 1952 je Državno gospodarsko podjetje Les - Ljubljana razpisalo prvi povojni natečaj za izdelavo pohištva (družinske spalnice, dnevne sobe in kuhinje). K temu jih je vodilo veliko povpraševanje po pohištvu, ki se je povečalo zaradi možnosti kreditiranja nakupa pohištva.¹⁸ K udeležbi so povabili vsa državna in zadružna podjetja ter obrtnike, ne pa tudi arhitektov. Na to so se nemudoma odzvali v novoustanovljenem Društvu arhitektov Slovenije, saj je bil pogoj za udeležbo predložitev skice pohištva, kar je pomenilo, da bi obrtniki morali pohištvo tudi projektirati.¹⁹ Arhitekti so, glede na to, kar so obrtniki pokazali na *II. republiški razstavi lokalne industrije in obrti LRS* leta 1950, dvomili o njihovih sposobnostih, saj so bile rešitve po njihovem mnenju slabe, šablonske, nenapredne in »neodgovarjajoče potrebam sodobnega stanovanja«.²⁰ Podjetje Les je v razpisu natečaja predvidelo tudi, da bodo na razstavi obiskovalci sami ocenjevali zunanjo lepoto pohištva, o čemer je eden od ustanoviteljev DAS, France Ivanšek, podvomil, saj je menil, da povprečen obiskovalec zaradi nepoznavanja sodobno oblikovanega pohištva tega ne more ocenjevati.²¹ Verjel pa je, da je »[l]judem [...] treba pokazati pot v napredek tudi v naši stanovanjski kulturi, ki je ne poznajo. Ko bodo spoznali prednosti sodobno pojmovanega pohištva, se ga bodo sami z veseljem oklenili.«²² Podjetje Les je pozval, da razpis umaknejo in razpišejo nov natečaj za izdelavo

18 Brez avtorja, »Razstava pohištva v Ljubljani«, *Les*, let. 4, št. 567, 1952, str. 97.

19 Zveza arhitektov Slovenije, »France Ivanšek, 'Ob Lesovem natečaju za izdelavo pohištva', *Bilten Društva arhitektov Slovenije*, let. 2, št. 2, 1952, str. 1–2«, SI AS 1173/04/III/04.01, Arhiv Republike Slovenije (naprej ARS).

20 Prav tam.

21 Ivanšek je svojo izjavo utemeljil s trditvijo, da »povprečen obiskovalec ne pozna druge 'lepote' razen one, h kateri so ga navajale slabe kopije predvojnega nemško-avstrijskega meščanskega pohištva, ki so jih pri nas uvajali naši obrtniki«. Zveza arhitektov Slovenije, »France Ivanšek, 'Ob Lesovem natečaju za izdelavo pohištva' ...« (gl. op. 19), str. 2.

22 Prav tam.

načrtov pohištva, sami pa naj po izbranih načrtih pohištvo po zaključenem natečaju tudi izdelajo. Razpis ni bil umaknjen, je pa podjetje Les navezalo stik z DAS in ga povabilo k sodelovanju, na kar se je društvo tudi odzvalo. Člani društva²³ so sprejeli vlogo žirantov *Prve razstave pohištva*. Predlagali so drugačne načine razstavljanja, denimo, da naj bo notranjost pohištvenih elementov vidna. Svetovali pa so tudi, da naj se na razstavi objavijo mnenja žirije o kakovosti in pomanjkljivostih pohištva. S tem so želeli spodbuditi odkrito komunikacijo z obiskovalci, potencialnimi kupci ter poudariti ekonomičnost in transparentnost postopkov tako same izdelave kot tudi prodaje. Organizatorji so sicer oba predloga zavrnila. Arhitekti so se zavzemali za funkcionalno, prilagodljivo, večnamensko in cenovno dostopno pohištvo, kar bi pripomoglo k dvigu bivanjskega standarda celotnega prebivalstva. Vendar tovrstnega razumevanja proizvodnje in rabe pohištva med proizvajalci in prodajalci ni bilo v zadostni meri oziroma je bila pri obojih usmerjeno predvsem v komercializacijo.²⁴

*Prvo razstavo pohištva*²⁵ je v osmih dneh obiskalo 20.000 obiskovalcev, iz česar lahko sklepamo, da so bile želje in potrebe po novem pohištvu velike. Kot primer sodobnega pohištva, ki je z medsebojno kombinacijo dopuščalo kombiniranje posameznih kosov, v skladu s potrebami in tudi finančnimi možnostmi kupca, je na razstavi izstopalo pohištvo, ki ga je izdelalo podjetje Konstruktor Maribor, projektirali pa arhitekti Danilo Fürst, Bogo Fink, Boris Jamnik, Marko Šlajmer in Franc Šmid. (Sliki 27-28) Čeprav je bila to ena redkih kakovostnih rešitev pohištva na tej razstavi, je dogajanje okoli razpisa natečaja in tudi same razstave kljub vsemu spodbudilo sodelovanje med trgovci, podjetji in arhitekti, predvsem pa razpravo v DAS in z objavami tudi v širši javnosti o načrtovanju modernega pohištva in njegovem vplivu na sodobnejši način bivanja, ki naj bi olajšal vsakodnevno hišno delo in povečal bivalno udobje.²⁶ Interierji, opremljeni s sodobno zasnovanim pohištvom, kot so si jih zamislili arhitekti, so bili leta 1956 prikazani na prvi povojni zvezni razstavi o sodobnem stanovanju *Stanovanje za naše razmere*, ki so jo pripravili slovenski arhitekti in so jo močno podprli politika in številne strokovne organizacije.

23 V žiriji so bili arhitekti Franc Cacak, Edvard Ravnikar, Domicijan Serajnik in Branko Simčič. Zveza arhitektov Slovenije, »Pismo DAS Republiškemu trgovskemu podjetju Les, Osnutki pohištva, 27. 5. 1952«, SI AS 1173/04/III/04.01, ARS.

24 Ivanšek je bil takrat mnenja, da so temu nasprotovali zaradi strahu, da bi »strokovne pripombe znižale komercialno uspešnost razstave«. V: Zveza arhitektov Slovenije, »France Ivanšek, 'Ob Lesovem natečaju za izdelavo pohištva' ...« (gl. op. 19), str. 2.

25 Razstava je med 2. in 10. 7. 1952 potekala v prostorih Bežigradske gimnazije v Ljubljani.

26 Prim. France Ivanšek, »I. razstava pohištva v Ljubljani dobra lekcija za proizvajalce in oblikovalce«, *Arhitekt*, št. 5, 1952, str. 29.

26-27

Modularno pohištvo arhitektov Danila Fürsta, Boga Finka, Borisa Jamnika, Marka Šlajmerja in Franca Šmida v izdelavi podjetja Konstruktor Maribor na *Prvi razstavi pohištva* na Gimnaziji Bežigrad v Ljubljani leta 1952.

Stanovanje za naše razmere, prva zvezna razstava sodobnega stanovanja

Leta 1955 je pri DAS začela delovati Stanovanjska komisija, ki je na svoji prvi seji odprla razpravo o načrtovanju »razstave o sodobnem stanovanju«,²⁷ o kateri so pred tem že govorili na upravnem odboru DAS. Na seji so prisotni člani komisije podali nekaj izhodišč in predlagali, da se pri tem upoštevajo tudi »modeli v merilu 1 : 1«²⁸ oziroma razstavljena vzorčna stanovanja, ki bi obiskovalcem omogočila, da bi se neposredno seznanili s prednostmi sodobno opremljenega stanovanja.²⁹ Arhitektka Marjan Šorli in Franc Cacak, ki sta bila zadolžena za pripravo idejne sheme razstave,³⁰ sta na drugi seji komisije predlagala, da bi bila razstava razdeljena na didaktični, komercialni in inozemni, torej mednarodni del.³¹ Že v osnutku programa za razstavo *Stanovanje za naše razmere*³² so v DAS poudarjali, da se stanovanjsko vprašanje v zadnjih desetih letih ni reševalo kot kompleksno bivalno vprašanje, analize stanovanjske ekonomike in tehnike so bile kampanjske, zane-marjeni pa so bili tudi preizkušeni pristopi, kot so vrstne hiše,³³ vgrajeno pohištvo, stanovanjske zadruge itd.³⁴ Opozarjali so, da se je treba stanovanjskega vprašanja lotiti »z manj prakticizma, a več premisleka, presoje in discipline«. ³⁵ Stanovanjska komisija DAS je jeseni 1955 izdelala tudi

- 27 Zveza arhitektov Slovenije, Komisije 1954–1959, »Zapisnik 1. seje Stanovanjske komisije DAS, 24. 6. 1955, str. 1«, SI AS 1173/01/01.06, ARS.
- 28 Seje so se udeležili: Franc Cacak, Bogo Fink, Danilo Fürst, Pavle Göstl, Jurij Jenšterle, Rudi Mačus, Stanko Rohrman, Marko Šlajmer, Marjan Šorli, Branka Tancig. Od povabljenih niso prišli: Ilija Arnautović, Boris Gabršček, Mitja Jernejc, Stanko Kristl, Vladimir Mušič in Edvard Ravnikar. Prav tam.
- 29 V reviji *Sodobno gospodinjstvo* so pred odprtjem razstave posebej opozarjali na didaktični del razstave, kjer naj bi bila »nazorno prikazana sodobna ureditev in oprema posameznih stanovanjskih prostorov. Stalni vodiči in demonstratorji bodo na kraju samem prikazali in pojasnjevali prednosti sodobne ureditve«. V: Brez avtorja, »Razstava 'Stanovanje za naše prilike'«, *Sodobno gospodinjstvo*, št. 27, 1956, str. 49.
- 30 Idejno shemo razstave naj bi izdelala do 22. 7. 1955. Predstavila sta jo septembra na 2. seji *Stanovanjske komisije*. Glej: Zveza arhitektov Slovenije, Komisije 1954–1959, »Zapisnik 1. seje ...«, 1955 (gl. op. 27), str. 1.
- 31 Zveza arhitektov Slovenije, Komisije 1954–1959, »Zapisnik 2. seje Stanovanjske komisije DAS, 8. 9. 1955«, SI AS 1173/01/01.06, ARS.
- 32 Program, ki so ga dali v razpravo, so v začetku leta 1956 izdali v brošuri: *Stan za naše prilike*, Glavni i organizacioni odbor izložbe, Ljubljana, 1956.
- 33 Ideja prefabricirane vrstne hiše je bila že med obema svetovnima vojnama v večjih evropskih državah prepoznana kot najboljša rešitev takratne stanovanjske problematike. V: Tamara Bjažić Klarin, »Housing Exhibitions in Croatia in the 1930s and 1950s – from the Subversive Critical Platform to the Vehicle of the New Ideology«, v: Gaia Caramellino in Stéphanie Dadour (ur.), *The Housing Project: Discourses, Ideals, Models and Politics in the 20th Century Exhibitions*, Leuven University Press, Leuven, 2020, str. 265.
- 34 Glej: Zveza arhitektov Slovenije, »*Stanovanje za naše prilike*, tipkopis, str. 3–4«, SI AS 1173/24/24.01, ARS.
- 35 Prav tam, str. 4.

Predlog za program didaktičnega dela razstave o stanovanjih,³⁶ kjer so poudarili mobilizacijski namen razstave, ki je »predvsem vzbuditi nove nazore o stanovanju pri vseh činiteljih, ki kakorkoli sodelujejo pri reševanju stanovanjskega vprašanja«. ³⁷ Osrednji namen razstave je bil torej izobraževanje široke javnosti ter mobilizacija in koordinacija industrije, predvsem gradbenih podjetij, in koordinacija del investitorjev.³⁸ Ta dva cilja naj bi odražala vodilno misel celotne razstave, ki je bila »ceneno in udobno stanovanje v urejenem naselju«. ³⁹ S tem je bila jasno izražena namera, ki je vključevala celovit pristop k reševanju stanovanjske problematike, začenši z najmanjšo enoto – opremljenim stanovanjem – pa vse do urbanistično urejene stanovanjske soseske.⁴⁰ Ob tem ne gre spregledati dejstva, da so se zavedali izhodiščnih pogojev, v kakršnih so reševali perečo stanovanjsko problematiko, saj so to izpostavili tudi v samem naslovu razstave *Stanovanje za naše razmere*,⁴¹ kjer »naše razmere« neposredno govorijo o okoliščinah, ki so opredeljevale zmožnosti financiranja, proizvodni potencial gospodarstva in tudi kupno moč prebivalstva, ki je bila v petdesetih letih še vedno dokaj nizka.

Predlog za program didaktičnega dela razstave o stanovanjih vsebuje tudi predlog organizacijske strukture celotne pobude, saj je na tej stopnji že bilo jasno, da ambiciozno zastavljena namera zahteva aktivno vključevanje tudi drugih društev, zavodov, inštitutov in posameznih strokovnjakov,⁴² ki skupaj lahko pristopijo k celovitemu reševanju stanovanjske problematike. Predvsem pa podporo, tudi materialno, tistih, ki »naj bi bili nad vsestranskim uspehom razstave neposredno zainteresirani«,⁴³ tako države kot tudi proizvajalcev, ki si lahko skozi to obetajo nova naročila, s čimer ni bil zanemarjen niti komercialni namen. Didaktični del razstave so sicer dojemali kot najpomembnejšega, saj so na področju sodobnih gradbenih pristopov in kulture bivanja želeli izobraziti tako izvajalce stanovanjske gradnje

36 Pri tem so sodelovali s predstavniki Zavoda za napredek gospodinjstva in Društvom urbanistov Slovenije. Glej: Zveza arhitektov Slovenije, »*Predlog za program didaktičnega dela razstave o stanovanjih*, tipkopis, str. 6«, SI AS 1173/24/24.01, ARS.

37 Prav tam, str. 1.

38 Prav tam.

39 Prav tam.

40 Ob tem niso pozabili omeniti tudi vloge t. i. servisov v stanovanjski skupnosti, ki so takrat že postajali njen pomemben del, saj so opozarjali, da so »v organizirani urbanistični enoti nekateri servisi skupni«. Prav tam, str. 4.

41 V zapisnikih DAS je to večkrat omenjeno.

42 V predlogu so navedeni: Društvo urbanistov Slovenije, Društvo gradbenih inženirjev in tehnikov LRS, Svet za urbanizem LRS, Zavod za napredek gospodinjstva LRS, Zavod za preiskavo materialov in konstrukcij LRS, Zavod za stanovanjsko izgradnjo MLO Ljubljana, Združenje podjetij gradbene stroke LRS in Združenje projektantskih podjetij. V: Zveza arhitektov Slovenije, »*Predlog za program didaktičnega dela razstave o stanovanjih*« (gl. op. 36), str. 2-3.

43 Prav tam, str. 2.

kot tudi bodoče uporabnike. Zadali so si, da naj bi razstava obsegala »prikaz reševanja stanovanjskega vprašanja v vseh sodelujočih komponentah, začenši s stanovanjsko politiko, ki rezultira iz sistematično preučeni potreb in možnosti, pa do realizacij, od urbanističnega in regionalnega planiranja do detajlnih elementov, vse prilagojeno našim razmeram in prikazano objektivno primerjalno /slab primer – dober primer/.«⁴⁴ Z razstavo so želeli pokazati predvsem na konkretno idejo napredne stanovanjske politike,⁴⁵ ki se je na ravni lokalne samouprave že odvijala, saj je oblast decentralizirala upravljanje stanovanjske gradnje. Hkrati pa so, predvsem arhitekti, zagovarjali in želeli pokazati sodobne načine stanovanjske gradnje, »da bomo z našimi nepreozkimi možnostmi gradili več boljših, cenejših, bolj zanimivih stanovanj.«⁴⁶

Celotna organizacija tega pomembnega dogodka na zvezni ravni je potekala prek Stalne konference mest Jugoslavije,⁴⁷ ki je dala pobudo,⁴⁸ da se ob letnem zasedanju leta 1956 v Ljubljani pripravita posvet in razstava o problematiki gradnje stanovanj. Organizacijskemu odboru razstave, ki je bil v Ljubljani, je predsedoval arhitekt Marjan Tepina, takrat predsednik Sveta za urbanizem LRS, odbor je imel še dvajset članov iz trinajstih slovenskih društev, zbornic, inštitutov, zavodov, fakultete in muzeja.⁴⁹ Razstavo *Stanovanje za naše razmere* so odprli 26. 5. 1956. Glavni, t. i. komercialni del razstave je bil na Gospodarskem razstavišču, poučno-propagandni z vzorčnimi stanovanji pa v prvih treh nadstropjih Gradisove zgradbe v t. i. Kozolcu arhitekta Eda Mihevca

44 Prav tam, str. 3.

45 Prav tam.

46 Prav tam, str. 2.

47 V publikaciji *Stan za naše prilike*, ki je izšla januarja 1956 (gl. op. 32), so kot iniciatorji razstave navedeni: Stalna konferenca mest in mestnih občin FLRJ, Zvezna gradbena zbornica, Zvezna industrijska zbornica, Zveza obrtnih zbornic FLRJ, Zveza društev arhitektov Jugoslavije, Zveza društev urbanistov Jugoslavije, Zveza gradbenih inženirjev in tehnikov FLRJ, Zveza društev ekonomistov in Zveza ženskih društev Jugoslavije. Njihov namen je bil vsestransko sodelovanje pri reševanju stanovanjskega vprašanja. Te organizacije so določile tudi Glavni odbor za razstavo v Beogradu in Organizacijski odbor v Ljubljani. DAS je »preko svojih članov izvedlo velik del pripravljalnega in redakcijskega dela, prispevalo dovršen del razstavnega materiala in vodilo tehnično delo pri postavitvi«. V: Brez avtorja, »Razstava 'Stanovanje za naše razmere'«, *Arhitekt*, št. 20, 1956, str. 35.

48 Kdaj natančno je bila dana ta pobuda, ni povsem jasno. Dejstvo je, da je DAS o razstavi razpravljal že 24. 6. 1955 na 1. seji *Stanovanjske komisije*. Urbanistično društvo Slovenije (UDS) je razstavo, ki naj bi jo pripravil UDS z DAS, omenjalo na seji 5. 9. 1955, na kateri je Marjan Tepina povedal, da bo razstava »odprta kot uvod v omejenja zasedanja stalne konference mest in urbanistov Jugoslavije«. Zveza arhitektov Slovenije, »Zapisnik seje UDS z dne 5. 9. 1955, str. 1«, SI AS 1173/24/24.01, ARS.

49 Centralni higienski zavod LRS, Društvo arhitektov, Ekonomski inštitut LRS, Mestno vrtnarstvo, Ljubljana, Obrtna zbornica LRS, Tehnična fakulteta, Ljubljana, Tehniški muzej Slovenije, Trgovinska zbornica, Uprava hidrometeorološke službe LRS, Urbanistično društvo Slovenije, Zavod za napredek gospodinjstva, Zavod LRS za raziskavo materiala in konstrukcij, Zavod za stanovanjsko izgradnjo OLO Ljubljana, Združenje podjetij gradbene stroke.

na Titovi (današnji Slovenski) cesti v Ljubljani. (Slika 28) Razstavo so oglaševali z moderno oblikovanim plakatom in oglasnimi panoji, na katerih je čez abstrahiran tloris stanovanja narisana velika mravlja,⁵⁰ ki bi jo lahko razumeli kot prisposodbo skupnega, marljivega dela skupnosti pri izgradnji; na razstavnih panojih, ki so reproducirani tudi v katalogu, se pojavi celo kot mravlja graditeljica. (Slika 29) Pri pripravi poučno-propagandnega dela razstave so se osredotočili na izpostavitve dvainštiridesetih tez,⁵¹ ki so se nanašale na analizo stanja stanovanjskega fonda, vlogo sodobne tehnologije, arhitekture, urbanizma in ekonomije pri gradnji stanovanj itn., s čimer so predstavljali tudi možne rešitve pri nadaljnji stanovanjski gradnji. Vsebinsko so bile te teze zaobjete in prikazane v okviru šestih osrednjih tem panojske razstave: »stanovanje za naše razmere«, »elementi zgodovinskega razvoja stanovanjske tehnike in kulture v nekaterih naših pokrajinah«, »tehnika«, »arhitektura«, »urbanizem« in »ekonomika«. Razstavni panoji so bili postavljeni v pritličju Kozolca, opremljeni so bili s fotografijami, ilustracijami, grafi, ponekod tudi s krajšimi besedili.⁵² Panoje so pripravili⁵³ vabljene organizacije in strokovnjaki,⁵⁴ kar je bilo na panoju tudi navedeno. Namen je bil, da ta del razstave potuje po preostalih jugoslovanskih republikah, kjer naj bi bile k sodelovanju povabljene lokalne organizacije.⁵⁵ Te naj bi razstavo dopolnjevale s svojimi primeri potrjevanja ali zavrnitve izpostavljenih tez, kar je bil vključujoč in demokratski pristop, s katerim so želeli aktualizirati problematiko.

50 Plakat je nastal v seminarju prof. Edvarda Ravnikarja. Oblikovala ga je Majda Dobravec, pri risanju mravlje je sodeloval Edvard Ravnikar.

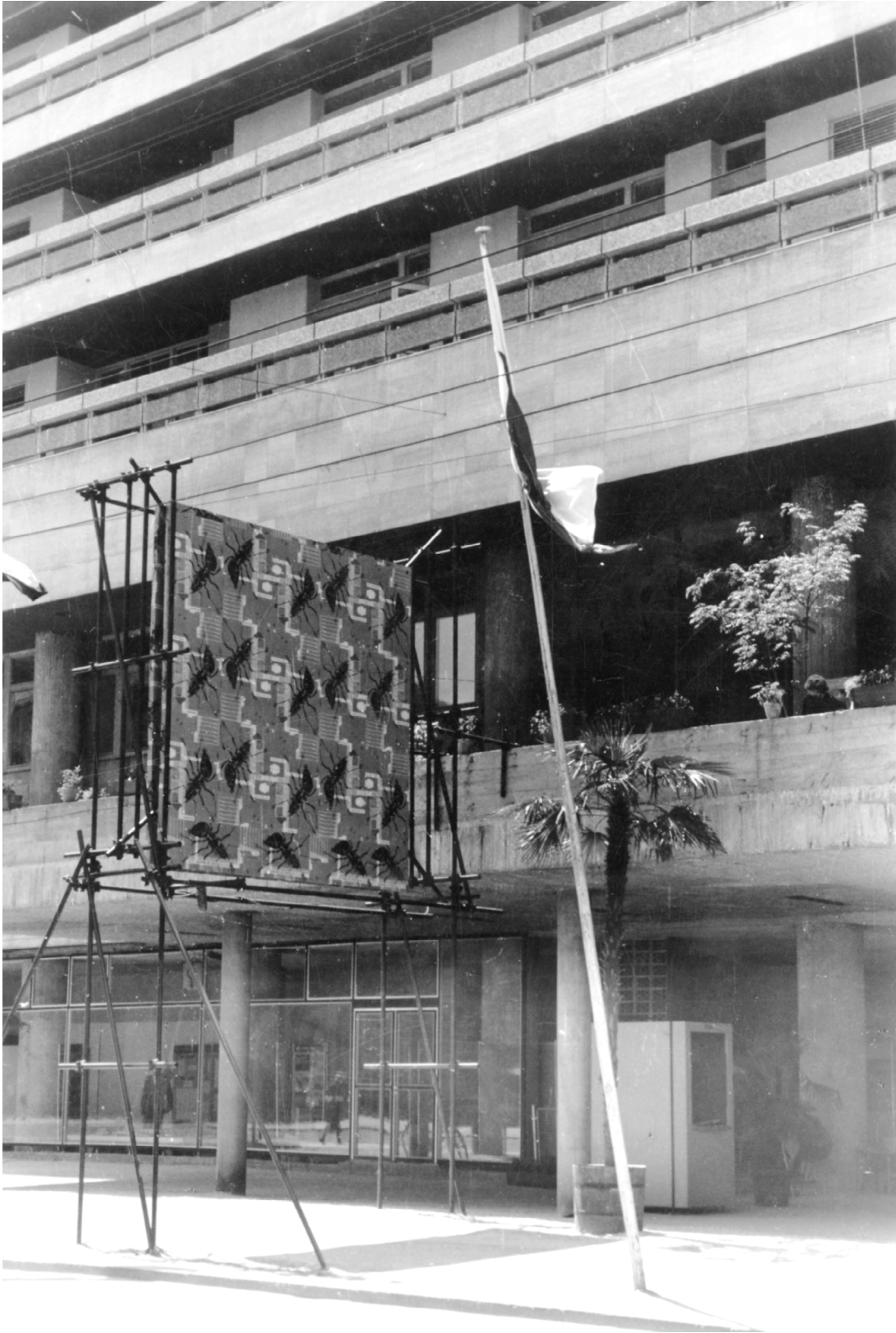
51 T. i. osnovne teze so pripravljali sedem mesecev. Pred otvoritvijo razstave jih je pregledal in dokončno potrdil redakcijski odbor v sestavi: Mate Bajlon, Sreten Bjeličić, Obrad Bojović, Milutin Maksimović, Hranislav Stojanović, Dušan Stefanović, Marjan Tepina in Slobodan Vidaković. Štirje izmed naštetih (Bjeličić (Stalna konferenca mest), Bojović (Zvezna gradbena zbornica), Stojanović (Zveza urbanistov Jugoslavije) in Tepina kot predsednik organizacijskega odbora) so bili tudi člani Glavnega odbora razstave, saj so bili predstavniki organizacij, ki so bile organizatorji razstave. Glej: *Stan za naše prilike* (razstavni katalog), Marjan Tepina (ur.), Stalna konferenca gradova Jugoslavije, Ljubljana, 1957, str. 10.

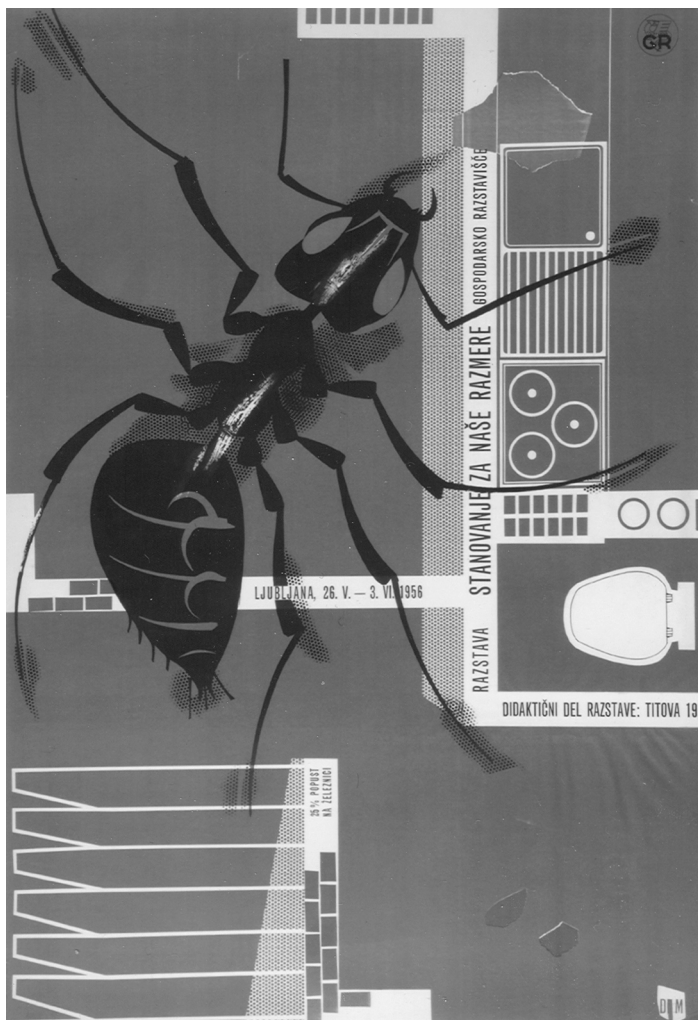
52 V katalogu razstave, ki je izšel po razstavi, so bile teze našteje in nazorno zapisane. Ob tem pa so bili objavljeni tudi posamezni razstavni panoji. Prav tam.

53 Razstavne panoje je pregledala dvanajstčlanska žirija, ki je izločila tiste, ki niso ustrezali osnovnim tezam. Prav tam.

54 Navedeni so samo tisti, katerih panoji so bili sprejeti na razstavo: arhitekt Ivan Vitić, Društvo arhitektov Makedonije, Društvo arhitektov Slovenije, Jugomont Zagreb, Stanovanjski oddelek Narodnega odbora oblasti Zagreb, Tehniški muzej Slovenije, Uprava hidrometeorološke službe Slovenije, Urbanistični zavod mesta Sarajevo, Zavod za napredek gospodinjstva, Zavod za raziskavo materiala in konstrukcij LRS, Zavod za stanovanjsko izgradnjo Ljubljana, Zavod za napredek gospodinjstva Zagreb itd.

55 Ta namen je izražen že v katalogu *Stanovanje za naše razmere*, (gl. op. 51), str. 10, vendar glede na razpoložljive podatke domnevava, da do tega ni prišlo. Panojski del poučno-propagandnega dela razstave pa je bil leta 1957 razstavljen na razstavi *Družina in gospodinjstvo* v Zagrebu.

28

Ulična označba razstave *Stanovanje za naše razmere* pred stanovanjsko stavbo, t. i. Kozolcem, na Titovi (današnji Slovenski) cesti v Ljubljani leta 1956.

29

Plakat za razstavo *Stanovanje za naše razmere* na Gospodarskem razstavišču in v stanovanjski stavbi, t. i. Kozolcu, na Titovi (današnji Slovenski) cesti v Ljubljani leta 1956 (oblikovanje Majda Dobravec).

V prvem in drugem nadstropju Kozolca so bile predstavljene tri na natečaju za načrt vrstne hiše nagrajene rešitve vrstnih hiš, kot makete oziroma modeli v naravni velikosti s popolnoma opremljenimi interierji,⁵⁶ ki so potrjevale tezo o ekonomičnosti stanovanjske gradnje, smotrnosti rabe tehnično naprednih gradbenih materialov in postopkov ter sodobni stanovanjski opremi. (Slike 30–32) V osmih dneh si je prav zaradi tega razloga razstavo ogledalo več kot 40.000 ljudi. Interierji so bili skrbno opremljeni s pohištvom, nagrajenim na razpisanem natečaju, in z izdelki domače industrijske izdelave slovenskih in hrvaških oblikovalcev. Tako opremljene interierje so za promocijske namene tudi skrbno fotografirali. Ženske in moški modeli so pozirali v prostoru in prikazovali, kako ta nova moderna in racionalno oblikovana ter opremljena stanovanja tudi uporabljati. Arhitektka Branka Tancig je ob tem navdušeno zapisala, da je bilo za »obiskovalce [...] to pravcato doživetje, saj so smeli sedati na stole, odpirati okna, preizkusiti prožnost ležišč, ugotoviti temperaturo v kuhinjskem hladilniku in podobno. Ni čudno, da so se gospodinje ali kar cele družine spet in spet vračale in si ponovno ogledovale te hišice ter povpraševale po tem in onem, kar jih je pač najbolj zanimalo.«⁵⁷ Eden pomembnejših ciljev te razstave je bil spodbuditi industrijo k uvajanju »industrijskih metod na celotnem področju proizvodnje stanovanj«,⁵⁸ kar vključuje gradbeni material, prefabricirane stavbne elemente, notranjo opremo in zaključna dela. Tancig je možnost dostopa kuhinje v maloprodaji takrat videla v velikih naročilih gradbenih podjetij. Menila je, da če bi ti v svoje »gradbene programe vključili vgrajene kuhinje enotnega sistema«,⁵⁹ bi proizvajalci lahko izdelali nekaj več kosov, kot jih je predvidelo skupno naročilo, kar bi tudi individualnim kupcem omogočilo, da bi prišli do sodobne

56 V okviru priprav na razstavo je Organizacijski odbor razstave do 1. 2. 1956 razpisal tudi tri jugoslovanske natečaje za: načrt vrstne hiše, načrte sanitarnega vozla v stanovanju in za načrte racionalnega stanovanjskega pohištva. Prvo nagrado je prejela vrstna hiša »Trata«, ki so jo zasnovali Janez Lajovic, Vladimir Mušič, Anton Pibernik in Savin Sever. Drugo nagrado je prejela vrstna hiša »18 – 28 – 38«, ki so jo projektirali Danilo Fürst, Fedor Škerlep, Marjan Ferjan in Danilo Jejčič. Tretjo nagrado pa je dobila hiša »Inter«, ki sta jo projektirala Marjan Šorli in tehnik Jakob Dobrin. Za načrte racionalnega stanovanjskega pohištva so nagradili s prvo nagrado projekt pod šifro »SK« avtorja Nika Kralja in z drugo nagrado projekt pod šifro »56« tudi Nika Kralja. Oba stola je izdelal Stol Kamnik. Tretjo nagrado je prejelo pohištvo pod šifro »192« Projektivnega biroja Tovarne pohištva Nove Gorice. Za načrte sanitarnega vozla je bila podeljena samo tretja nagrada pod šifro »IM 35« avtorja tehnika Muhidina Ibrahimovića iz podjetja Arhitekt Sarajevo. V: Brez avtorja, »Izid natečajev«, *Ljudska pravica*, let. 22, št. 86, 11. 4. 1956, str. 7.

57 bt, »Posvetovanje o sodobni stanovanjski izgradnji«, *Sodobno gospodinjstvo*, št. 31–32, 1956, str. 99.

58 *Stan za naše prilike*, 1956 (gl. op. 51), str. 10.

59 Branka Tancig, »Kuhinja Centra za napredek gospodinjstva«, *Sodobno gospodinjstvo*, št. 31–32, 1956, str. 114.

kuhinje.⁶⁰ V tem dokaj subjektivnem iskanju pragmatične rešitve, kako sodobno (kuhinjsko) pohištvo narediti širše dostopno, se odraža tudi realnost takratnih ekonomskih razmer, ko ponudba blaga za široko potrošnjo na trgu še vedno ni sledila povpraševanju, ki je zaradi dviga kupne moči naraščalo. Prepočasno prilagajanje industrijske proizvodnje povpraševanju, predvsem pa togost trgovine, ki se je, zaradi različnih razlogov (razdrobljenosti, neorganiziranosti, nezainteresiranosti za hitrejši razvoj), na to prepočasno odzivala, je dvigovalo rast cen, trg pa je postajal nestabilen.⁶¹ Posledično je bila omejena tudi dostopnost do izdelkov široke potrošnje.

Na pobudo Stalne konference mest Jugoslavije⁶² je dan po odprtju razstave v Ljubljani, v Hotelu Union potekal tudi dvodnevni posvet z naslovom *Prvo jugoslovansko posvetovanje o stanovanjski izgradnji in stanovanju*, kjer so opozorili na pomanjkljivosti pri stanovanjski gradnji in vzdrževanju stanovanjskega fonda, predvsem pa so izpostavili, kaj je treba izboljšati na tem področju.⁶³ Pri tem so bili glavni poudarki na racionalizaciji gradnje, standardizaciji, ki omogoča večjo dostopnost, tesnem sodelovanju arhitektov, izvajalcev in industrije ter celostnem pristopu, katerega integralni del je tudi urbanistično načrtovanje in projektiranje. Poudarjali so, da: »Stanovanjska graditev ni le izključno postavitve stanovanj, vključuje tudi kompleksno ustvaritev teritorija.«⁶⁴ Hkrati pa so, glede na premiso, ki jo je poudarjal arhitekt Boris Gabršček, da je treba pri stanovanjski gradnji bolj upoštevati človeka oz. ugodje, ki mu ga zasebni bivanjski prostor nudi, poudarjali, da je treba poskrbeti za »psihohigienske pogoje stanovanja«, ki omogočajo »počitek, rekreacijo in restitucijo delovne sposobnosti« ter »olajšujejo življenje delovnih ljudi, posebej gospodinj«. ⁶⁵ Z referatom je nastopila tudi političarka Vida Tomšič, ki je bila med letoma 1948 in 1953 predsednica Antifašistične fronte žensk (AFŽ), predhodnice Zveze ženskih društev,⁶⁶ ene od organizatork razstave. Izpostavila je, da so interesenti za stanovanja družine in zato moramo pogledati, kako živijo sodobne družine, kajti funkcija stanovanja ni samo streha nad glavo, temveč tudi to, da se v njem odvija družinsko življenje.⁶⁷ Pri tem je poudarila predvsem pomen ureditve sodobnega stanovanja na način, ki bo ženske razbremenil gospodinjskega dela: »Naše stanovanje

60 Prav tam.

61 Več v: Rendla, 2018 (gl. op. 3), str. 325.

62 29. 5. 1956 je v dvorani Filharmonije v Ljubljani potekala še *VI. letna skupščina Stalne konference mest Jugoslavije*, s katero so zaključili otvoritvene dni tega velikega zveznega dogodka.

63 Brez avtorja, »Posvetovanje o stanovanjski gradnji«, *Arhitekt*, št. 20, 1956, str. 34.

64 Prav tam.

65 Prav tam.

66 Več o zgodovini ženskih društev v opombi 71.

67 bt, 1956 (gl. op. 57), str. 98.

30–33

Fotografije interierja hiše »Trata« na razstavi *Stanovanje za naše razmere* v stanovanjski stavbi, t. i. Kozolcu, v Ljubljani leta 1956.

moramo tako urediti, da ne bo ženska zaradi pomanjkanja prostorov in uslug še večja sužnja gospodinjskih opravkov kot doslej [...].«⁶⁸ V tem obdobju je v praksi, predvsem skozi ustanovljene servise (pralnice, krpalnice, skrb za otroke itd.), deloma že deloval politični koncept stanovanjske skupnosti, ki naj bi odpravljal prav tovrstne težave (neenakopravno vključevanje v vse plasti družbenega življenja), promocijo na najvišji ravni pa je doživel na razstavah *Družina in gospodinjstvo* v letih 1958 in 1960 v Zagrebu.

Prikaz modela koncepta stanovanjske skupnosti na razstavah *Družina in gospodinjstvo*

Tri razstave *Družina in gospodinjstvo* so se na novem Zagrebškem velesojmu v Novem Zagrebu zvrstile med letoma 1957 in 1960.⁶⁹ Koncept ljubljanske razstave naj bi služil kot vzpodbuda za prvo razstavo *Družina in gospodinjstvo*.⁷⁰ Vendar ni bila le ponovitev podobne

68 Prav tam.

69 Bjažić Klarin, 2020 (gl. op. 33), str. 278–287.

70 Jasna Galjer, »Je li modernizam još uvijek aktualan?: Sraz realnosti i utopije na izložbama stanova 1950-ih u SFRJ-u«, v: Renata Novak Klemenčić in Martina Malešić (ur.), *Arhitekturna zgodovina 2*, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2014, str. 109.

akcije, saj je že druga razstava leta 1958 prinesla razširitev koncepta razstave *Stanovanje za naše razmere* na stanovanjsko sosesko in stanovanjsko skupnost. Na ljubljanski razstavi je bilo to že nakazano skozi razstavne teme in besedila, a še ne dovolj razvito in vizualno predstavljeno kot osrednji vzvod dviga življenjskega standarda. Tako ljubljansko kot zagrebške razstave je povezoval skupen format z delitvijo na izobraževalni in komercialni del ter podoben način prezentacije vsebin, a je razstava *Stanovanje za naše razmere* ideje modernizacije in nove bivanjske kulture naslavljala predvsem znotraj polja arhitekturne in oblikovalske discipline ter tehnološkega razvoja, medtem ko so razstave *Družina in gospodinjstvo* spremembe v načinu bivanja razširjale na družbeni vidik življenja v skupnosti. To je bilo tesno povezano s prizadevanji, predvsem ženskih društev in tudi same vlade, po enakopravnosti vseh članov družbe, zlasti pa z vprašanjem emancipacije žensk. Ženske organizacije⁷¹ so opozarjale, da zaostalo gospodinjstvo hromi položaj zaposlenih žena, saj jim je bilo zaradi opravljanja dvojnega dela (ob službi še gospodinjstvo) onemogočeno večje vključevanje v gospodarsko in javno življenje. Reševanja tega so se temeljito lotile s tem, da so vplivale na organe družbenega samoupravljanja oziroma na razvoj komun in komunalnega sistema.⁷² Razstava *Družina in gospodinjstvo* je nastala na pobudo Zveze ženskih društev Jugoslavije⁷³ v sodelovanju s številnimi soorganizatorji.

71 Zveza ženskih društev je bila naslednica AFŽ (ust. 1942), ki je bila razpuščena leta 1953. Med 1953 in 1960 je bilo v Sloveniji ustanovljenih 42 ženskih društev, ki so se ukvarjala tudi z reševanjem bivanjske problematike, razbremenitvijo gospodinjstvenega dela, vzpostavljanjem servisov itd. V: Savez ženskih društev Jugoslavije (SŽDJ), Materijali republičkega saveza ženskih društev – Makedonije, Slovenije i Srbije, 1954–1961, »Zveza ženskih društev Slovenije: poročilo o številčnem stanju, delu in pomenu ženskih društev v Sloveniji za obdobje od ustanavljanja ženskih društev pa do junija leta 1960, 22. 4. 1960, str. 5«, AJ 345/6, AJ. O vlogi ženskih društev po drugi svetovni vojni glej tudi: Mateja Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem: Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 2005, str. 118–122; Ana Valič, »Delovanje ženskih družbeno-političnih organizacij med letoma 1945 in 1972 na Slovenskem« (diplomska naloga), Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 2020, str. 19–20; Ana Cergol Paradiž in Irena Selišnik, »Akteerke ženskega gibanja na socialnem področju: Kontinuitete in prelomi«, *Socialno delo*, let. 62, št. 2–3, 2023, str. 120–128.

72 Savez ženskih društev Jugoslavije (SŽDJ), Materijali republičkega saveza ženskih društev – Makedonije, Slovenije i Srbije, 1954–1961, »Poročilo Zveze ženskih društev Slovenije po IV. kongresu AFŽ, 27. 1. 1959, str. 2«, AJ 345/6, AJ.

73 V arhivskih dokumentih, vezanih na organizacijo razstave, je sicer navedeno, da je bil na pobudo Zveze sindikatov Jugoslavije ter drugih družbenih in gospodarskih organizacij v Beogradu maja 1957 ustanovljen Zvezni odbor Družina in gospodinjstvo, ki je koordiniral aktivnosti devetindvajsetih družbenih in gospodarskih organizacij ter ustanov v zvezi z reševanjem problematike družine in gospodinjstva. Vse organizacije so naštele in med njimi sta tudi Zveza ženskih društev Jugoslavije in Zveza arhitektov Jugoslavije. V ta odbor je vsaka imenovala tudi svojega predstavnika. V: Savez ženskih društev Jugoslavije (SŽDJ), Materijali republičkega saveza ženskih

Slovenska udeležba na prvi razstavi (1957) je bila skromna, saj je DAS zaradi kratkega roka za pripravo skupinski prispevek k razstavi omejil na ponudbo panojev z razstave *Stanovanje za naše razmere* ter organizatorjem priporočil, da se za »možnost eventuelne improvizacije svojih del na razstavi v obliki interierjev po novih tlorisnih dispozicijah«⁷⁴ obrnejo neposredno na arhitekto. Fokus druge razstave *Družina in gospodinjstvo* leta 1958⁷⁵ je bil usmerjen v idejo stanovanjske skupnosti kot takrat osrednje teme družbenopolitične agende. Stanovanjska skupnost je bila poleg delavskih svetov in komun temeljna enota samoupravljanja; v sodelovanju s prebivalci je skrbela za številne družbene servise, ki naj bi ljudem, zlasti družinam, pomagali pri organizaciji vsakdanjega življenja.⁷⁶

Razstava je bila razdeljena na pet sklopov: »Stanovanjska skupnost – splošni del«, »Servisi in otroške ustanove v stanovanjski skupnosti«, »Individualno gospodinjstvo«, »Stanovanje in stanovanjska izgradnja« ter »Trgovina in industrija«.⁷⁷ V programski knjižici so bili podrobno opredeljeni tako organizatorji in nosilci konceptov posameznih sklopov kot tudi metode in tehnike razstavljanja ter cilji, elementi in ekspanati posameznih sklopov.⁷⁸ Razstava je obsegala sedem tematskih paviljonov in tri otroška igrišča. Prvi paviljon »Stanovanjska skupnost«, ki ga je organizirala Stalna konferenca mest Jugoslavije, je bil namenjen splošni organizaciji življenja stanovanjske skupnosti v stanovanjskem naselju. Na vhodu v paviljon sta bila razstavljena maketa in projekt idealne soseke za 5.000 prebivalcev, ki so ga pod vodstvom arhitekta Edvarda Ravnikarja in Janje Lap, vodje projektivnega

društava – Makedonije, Slovenije i Srbije, 1954–1961, »O nekim aspektima aktivnosti saveznog organizacijskog odbora 'Porodica i domaćinstvo'«, AJ 345/4/2029/1, AJ.

74 Zveza arhitektov Slovenije, »Dopis Društva arhitektov Slovenije Zagrebškemu biroju I. mednarodne revijalne razstave *Družina in gospodinjstvo* 1957, 2. 8. 1957«, AS 1173/23.01–23.11, ARS.

75 Člani organizacijskega odbora so bili Centralni odbor Zveze ženskih društev, Zveza društev prijateljev mladine, Stalna konferenca mest, Zvezni in republiški zavodi za napredek gospodinjstva, Centralni odbor Zveze sindikatov, Rdeči križ, Ljudska tehnika, industrijska, trgovinska, zunanjetrgovinska, gostinska, kmetijska in druge zbornice, Zagrebški Velesejem, Interpublic ter druge ustanove in organizacije. Brez avtorja, »Velika mednarodna revijalna razstava 'Družina in gospodinjstvo 1958'«, *Sodobno gospodinjstvo*, št. 56–57, 1958, str. 233.

76 Edvard Kardelj, »O nekim problemima stambene zajednice«, *Progres*, let. 3, št. 4–5, 1958, str. 4–5. Več o tem v: Braco Mušič, *O stanovanjskih skupnostih kot urbanističnem elementu*, Urbanistični inštitut LR Slovenije, Ljubljana, 1960; Breda Mihelič, *Urbanistični razvoj Ljubljane*, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1983, str. 51–61; Jelica Jovanović, »Materializing the self-management: Tracking the commons in Yugoslav housing«, v: Stavros Stavrides in Penny Travlou (ur.), *Housing as Commons: Housing Alternatives as Response to the Current Urban Crisis*, Bloomsbury Publishing, London, 2022, str. 209–232.

77 Zveza arhitektov Slovenije, »Program II Međunarodne revijalne izložbe Porodica i domaćinstvo 1958, str. 2«, SI AS 1173/14.01–14-09, ARS.

78 Prav tam, str. 1–16.

ateljeja »Stanovanjska skupnost – splošni del« pri republiškem odboru Družina in gospodinjstvo, razvili v Ravnikarjevem seminarju na Oddelku za arhitekturo Fakultete za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo.⁷⁹ (Slika 34) Predstavitev soseske je vključevala tudi strošek investicije in shematske prikaze njene organizacije in infrastrukture. Koncept stanovanjske soseske z omejenim številom prebivalcev, uravnoteženimi javnimi programi in servisi ter dobro notranjo organizacijo je pomenil sistemsko, urbanistično in programsko vizijo, ki naj bi služila kot metodologija projektiranja in ne kot projekt za neposredno aplikacijo, kot vzorčni model za druge stanovanjske soseske in skupnosti.⁸⁰ Razstava tako ni prikazovala le obstoječih dosežkov, kot so bili primeri že izvedene stanovanjske gradnje v Zagrebu, Beogradu in Ljubljani in v drugih jugoslovanskih mestih,⁸¹ ampak tudi razvojno pot stanovanjske skupnosti v prihodnosti, ki bi s t. i. podružabljanjem⁸² gospodinjstev del omogočila enakopravno vključevanje v družbo vseh družinskih članov. Upali so, da bodo z razstavljenim prikazom zasnove stanovanjske soseske za 5.000 ljudi, v kateri človek živi kot v harmoničnem mestu (ne samo »delavskem« naselju, ki zaobjema samo kategoriji delavnica in stanovanje),⁸³ kjer ima vso infrastrukturo na dosegu roke, pokazali na prednosti tovrstnega, celostnega pristopa k načrtovanju in življenju v stanovanjskih soseskah. V reviji *Progres*⁸⁴ z naslovom *Stambena zajednica*, ki je izšla ob razstavi, so zapisali, da, »[s] tem pojmom, ki dejansko predstavlja urbanistično in programsko zaključeno enoto, lahko mislimo in delamo realneje kot doslej«. ⁸⁵ Pri konkretnem prikazu na razstavi je program

- 79 Pri tem so sodelovali Mitja Jernejec, Majda Dobravec, Janez Lajovic in Janja Lap. Mihelič, 1983 (gl. op. 76), str. 55; Mušič, 1960 (gl. op. 76), str. 6. Kot navaja Vladimir Brezar, je bil »seminar prof. Ravnikarja ravno tisti kraj, kjer se je pri nas pojavila ideja, kasneje celo doktrina o stanovanjski soseski«, v: Vladimir Brezar, »Vloga šole za arhitekturo«, *AB*, št. 68-69, 1984, str. 27.
- 80 Zakon o stanovanjskih skupnosti iz leta 1958 je slednje opredelil kot samoupravne enote za določeno urbanistično območje, s tem je soseska postala prostorska enota stanovanjske skupnosti, ta pa je upravljala delovanje soseske. V: Martina Malešič, »Od naselja do soseske in od parka do ulice«, v: Luka Skansi (ur.), *Soseske in ulice: Vladimir Braco Mušič in arhitektura velikega merila*, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana, 2016, str. 40. Glej tudi: Mušič, 1960 (gl. op. 76), str. 4. in Mitja Jernejec, »Stanovanjsko naselje danes in jutri«, *Človek – stanovanje – naselje*, Urbanistični inštitut LRS, Ljubljana, 1962, str. 54.
- 81 Galjer, 2014 (gl. op. 70), str. 111.
- 82 Termin »podružtljavanje«, v srbohrvaščini, so uporabili v posebni številki revije *Progres*, ki je izšla ob razstavi, in sicer v članku: Brez avtorja, »Stambena zajednica – opšti prikaz«, *Progres*, let. 3, št. 4-5, 1958, str. 8.
- 83 Brez avtorja, »Nastanek programa stambene zajednice«, *Progres*, let. 3, št. 4-5, 1958, str. 30.
- 84 V reviji so s fotoreportažo delovnega dne povprečne štiričlanske delovne družine (manjše celice stanovanjske skupnosti), s šoloobveznim otrokom in drugim, ki obiskuje vrtec, nazorno prikazali prednosti, ki jih nudi življenje v stanovanjski skupnosti.
- 85 Brez avtorja, »Stambena zajednica ...«, 1958 (gl. op. 82), str. 30.

Janja Lap predstavlja projekt in maketo idealne soseske za 5.000 prebivalcev predsedniku Titu na razstavi *Družina in gospodinjstvo* na Zagrebškem velesejmu leta 1958.

stanovanjske soseske temeljil na diferenciaciji treh con, s katerimi so ugodili različnim potrebam in željam stanovalcev. To se je raztezalo od v centru koncentriranih bolj urbanih poudarkov z infrastrukturo do bolj strnjenege stanovanjskega dela v sredini in na koncu t. i. »elastičnega področja individualnih enodružinskih hiš«,⁸⁶ z enako velikimi parcelami, ki se jih prilagodi individualni uporabi.

Temeljni cilji razstave se niso nanašali le na reševanje problema ekonomične in racionalne izgradnje stanovanj, racionalizacijo in mehanizacijo del v posameznem gospodinjstvu ter vplivanje na napredovanje proizvodnje, potrošnje in organizacije prodaje izdelkov, namenjenih zadovoljevanju potreb družine in gospodinjstva.⁸⁷ Bili so ambicioznejši, saj so želeli vplivati na razvoj novih oblik socialnih odnosov v stanovanjski skupnosti, kar bi skozi samozdruževanje razbremenilo delovne družine.⁸⁸ Servisi, ki so bili predstavljeni že na prvi razstavi *Družina in*

86 Prav tam.

87 Zveza arhitektov Slovenije, »Program II Međunarodne revijalne izložbe Porodica i domaćinstvo« (gl. op. 77), str. 6.

88 Prav tam, str. 5.

gospodinjstvo leta 1957,⁸⁹ na drugi pa jim je bil posvečen samostojni sklop »Servisi in otroške ustanove v stanovanjski skupnosti«, so bili formalno »javne ustanove (v stanovanjskih skupnostih) za kolektivno nudenje storitev družinam in gospodinjstvom znotraj skupnosti«.⁹⁰ Razstava je bila nedvomno odraz aktualnega dogajanja oziroma nove socialne politike,⁹¹ saj so ponekod servisi že delovali, z ustanavljanjem stanovanjskih skupnosti po letu 1958 pa so postajali vse bolj pogosti. Pred njimi so del teh nalog že opravljala društva za napredek gospodinjstva ali žena,⁹² ki so se trudila organizirati različne servise.⁹³ Tako so že od sredine petdesetih let ustanovila različne službe, kot so bile ljudske kuhinje, društva prijateljev mladine, ki so prevzemale skrb za otroško varstvo, biroji za pomoč v gospodinjstvu itd. Njihov osnovni namen ni bil le razvijati dejavnosti za razbremenitev zaposlene žene, temveč tudi razvoj dejavnosti, kjer bi se nezaposlene žene vsaj priložnostno zaposlovale.⁹⁴ Posvečali so se predvsem problematiki varstva otrok, šolskih kuhinj, prehrane prebivalstva, pralnic, krpalnic, prirejanja tečajev itd. Društva so bila pri tem bolj ali manj uspešna, ponekod so servisi (npr. šiviljski) prerasli tudi v samostojne obrate.⁹⁵ Društvene

- 89 »Anketa o mišljenju posjetilca sa I. međunarodne revijalne izložbe 'Porodica i domačinstvo 1957', Međunarodna revijalna izložba 'Porodica i domačinstvo', Anketna služba, 1957, str. 14.«, MAO A/ER/16, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana. V anketi je bilo obiskovalcem, pomensko sicer nekoliko nerazumljivo vprašanje, ali lahko naštejemo nekaj predstavljenih servisov, za katere menijo, da bi jim koristili.
- 90 Prav tam, str. 14.
- 91 Ta je temeljila na usmeritvah *VII. kongresa Zveze komunistov Jugoslavije*, ki je izpostavil, da se »socialna politika v naši družbi spremeni v skrb za vse to, kar mora ustvarjati boljše in udobnejše življenje človeka«. V: Brez avtorja, »Servisi stambenih zajednica«, *Progres*, let. 3, št. 4, 1958, str. 70.
- 92 V reviji *Progres* so trdili, da so bili prvi servisi ustanovljeni šele na pobudo Zveze ženskih društev. Prav tam. Po letu 1958 je večina nalog, ki so jih opravljali omejena društva in tudi že ustanovljeni servisi, prehajala pod okrilje stanovanjskih skupnosti, ki so se takrat ustanovljale v večini občin v Sloveniji. S tem so prenehala delovati številna društva za napredek gospodinjstva in društva žena. Več v: Savez ženskih društev Jugoslavije (SŽDJ), Materijali republičkega saveza ženskih društev – Makedonije, Slovenije i Srbije, 1954–1961, »Zveza ženskih društev Slovenije: Poročilo o številčnem stanju, delu in pomenu ženskih društev v Sloveniji za obdobje od ustanavljanja ženskih društev pa do junija letos 1960, 22. IV. 1960, str. 1–11« in »Poročilo Zveze ženskih društev Slovenije po IV. kongresu AFŽ, 27. 1. 1959, str. 1–16«, AJ 345/6, AJ.
- 93 V Ljubljani je že leta 1955 delovala ena šivalnica, ki so jo videli kot vzorčni model servisa, ki bi se ga dalo uporabiti tudi drugje. Glej: Savez ženskih društev Jugoslavije (SŽDJ), Materijali republičkega saveza ženskih društev – Makedonije, Slovenije i Srbije, 1954–1961, »Zapisnik organizacijskega dela ustanovnega občnega zbora Zveze ženskih društev Slovenije, dne 13. decembra 1955, str. 6«, AJ 345/6, AJ.
- 94 Savez ženskih društev Jugoslavije (SŽDJ), Materijali republičkega saveza ženskih društev – Makedonije, Slovenije i Srbije, 1954–1961, »II. Ocena društava, str. 1.«, AJ 345/6, AJ.
- 95 Društvo žena Celje je poročalo, da so ustanovili šiviljski servis, ki je prerasel v samostojno podjetje. Iz Društva za napredek gospodinjstva Maribor so leta 1960

aktivnosti so sicer temeljile na prostovoljnem delu in društvenih sredstvih, kar dolgotrajno ni bil vzdržen model. V okviru razstave *Družina in gospodinjstvo* so predstavili tudi model financiranja servisov, ki bi bil delno samooskrben, delno pa podprt z državnimi dotacijami. Samoorganizacija v stanovanjski skupnosti naj bi se financirala s samoprispevki, ki v petdesetih letih še niso imeli zakonske podlage, iz dotacij politično-teritorialnih enot, iz kombinacije samoprispevka in dotacij ter z organiziranim varčevanjem.⁹⁶ Ob tem so računali tudi na večjo gospodarsko rast, ki naj bi omogočila sofinanciranje servisov, posledično pa dvig življenjskega standarda.⁹⁷

Ideja stanovanjske skupnosti, kot je bila prikazana na razstavi, je bila model, ki je nakazoval možnosti celovitega in predvsem kompleksnejšega razvoja ne samo na področju urbanizma in stanovanjske gradnje, temveč tudi pri vzpostavljanju novih družbenih odnosov, ki so vsebovali emancipatorni potencial. Živa Beltram, ki je konec petdesetih let vodila ljubljanski Center za napredek gospodinjstva, je leto po razstavi zapisala, da »napredek gospodinjstva ni več samo stvar izobraževanja, opozarjanja na pomen zdrave prehrane, sodobnih delovnih pripomočkov in praktične opreme, ampak je postal stvar nove, višje organizacije gospodinjanskega dela v zelo širokem obsegu. Odločitev našega državnega in političnega vodstva, da se z ustanavljanjem stanovanjskih skupnosti in njihovih servisov omogoči najširšim plastem državljanov, da si bolje uredijo življenje, je postavilo naše zavode pred veliko preizkušnjo.«⁹⁸

Najbolj obiskan paviljon razstave je bil »Stanovanje in stanovanjska izgradnja«, kjer je bilo prikazanih 9 tipov stanovanj, od samskih do stanovanjskih enot za štiri ali pet oseb, iz petih jugoslovanskih republik, Slovenije, Hrvaške, Srbije, Bosne in Hercegovine ter Makedonije.⁹⁹ (Slika 35) Modeli stanovanj v merilu 1 : 1 so bili v celoti opremljeni kot realna stanovanja: s stavbnim pohištvom, kopalniško in kuhinjsko opremo, vgradnimi omarami, pohištvom in ostalo notranjo opremo. Njihova kvadratura se je gibala med 31 m² in 63 m². Beograjski arhitekturni Atelje 4 (Đorđe Krekić, Branko Babić, Zvonimir Veber) je

poročali, da sta se krpalnica in otroška konfekcija razvili v gospodarski obrat z delavskim upravljanjem. Izpostavili pa so tudi, da so njihove številne aktivnosti preslele samo problematiko žensk in reševanja problemov samo s silami in sredstvi društva, v: Savez ženskih društev Jugoslavije (SŽDJ), »II. Ocena društava« (gl. op. 94) str. 14, 16.

96 Zveza arhitektov Slovenije, »Program II. Međunarodne revijalne izložbe Porodica i domaćinstvo ...« (gl. op. 77), str. 7.

97 Glej: Brez avtorja, »Stambena zajednica ...«, 1958 (gl. op. 82), str. 71.

98 Živa Beltram, »Zavodi za napredek gospodinjstva dobivajo svoje pravo mesto«, *Sodobno gospodinjstvo*, št. 11-12, 1959, str. 306.

99 Andrija Mutnjaković, »Stambena problematika u okviru II. međunarodne izložbe 'Porodica i domaćinstvo 1958'«, *Čovjek i prostor*, št. 79, 1958, str. 4.

predstavil enosobno in dve dvosobni stanovanji, arhitekt Vladimir Zarahovič iz Sarajeva dvo- ter dvoinpolsobno stanovanje, arhitekta Dimitar Dimitrov in Slavko Brezovski iz Skopja pa trisobno stanovanje. Zavod za stanovanjsko izgradnjo Slovenije je prikazal že zgrajeno vzorčno stanovanje iz ljubljanskih Savskih stolpnic arhitektov Milana Miheliča in Ilije Arnautovića (Ljubljana, 1957–1962), ki je s svojo zasnovo okoli središčnega sanitarno-gospodinjskega vozla pomenil občutno racionalizacijo gradnje, ki je omogočila veliko mero fleksibilnosti. (Slika 36–37) Hrvaški del postavitve je predstavil popolnoma opremljeni dvosobno in trisobno stanovanje arhitekta Bernarda Bernardija. Fleksibilna tlorisna zasnova tega predloga je omogočala več kombinacij znotraj stanovanjske enote, kar je omogočila vzpostavitev racionalne prostorske enote t. i. globokih stanovanj.¹⁰⁰ Pomožne prostore je Bernardi pomaknil v notranjost stavbe (globina prostora je 14 m), s čimer je povečal prostornost dnevnega prostora, dodatno okrepljeno z ložo.

Razstavo si je ogledalo zavidljivih 1.250.000 obiskovalcev. Narejene so bile ankete, kjer se jih je od 40.000 anketiranih 77,5 % opredelilo za sodobno oblikovano pohištvo.¹⁰¹ Tipi pohištva, ki so bili takrat na trgu, so bili stari trideset ali več let in niso bili primerni za nova, po kvadraturi manjša stanovanja,¹⁰² pa tudi ne za nov način življenja. Ob pomanjkanju modernega pohištva na trgu pa je bila večja težava v rigidnosti trgovine, ki v petdesetih letih ni uspela slediti povpraševanju po izdelkih široke potrošnje.

Tej usmeritvi kot tudi namenu uskladitve razvoja družine in gospodinjstev s socialističnim razvojem na drugih področjih družbe je sledila tudi zadnja razstava *Družina in gospodinjstvo* leta 1960. Za razliko od prejšnje razstave je bil model skupnosti v uvodnem paviljonu, poimenovanem »Stanovanjska skupnost«,¹⁰³ predstavljen z načrti, maketami, fotografijami in organizacijo dela delovanja osemnajstih obstoječih stanovanjskih skupnosti iz Beograda, Zagreba, Ljubljane, Splita, Reke, Siska in drugih mest.¹⁰⁴ S tem so medijsko izpostavili v praksi delujoči model in vse prednosti, ki jih prinaša bivanje v tako organizirani skupnosti, kjer se s pomočjo servisov

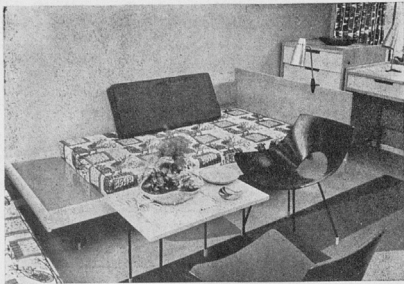
100 Iva Ceraj, *Bernardo Bernardi: Design Work of an Architect 1951–1985*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i umjetnosti, Hrvatski muzej arhitekture, Zagreb, 2015, str. 78.

101 Galjer, 2014 (gl. op. 70), str. 114.

102 Stanovanja iz ljubljanskih Savskih stolpnic so imela kvadrature: dvosobno stanovanje 52,87 m², trisobno 66,61 m² in garsonjera 21,30 m².

103 Preostali paviljoni so bili: »Katedra družine in gospodinjstva«, »Stanovanje in stanovanjska izgradnja«, »Usluge za gospodinjstvo«, »Otroške ustanove«, »Družbena prehrana«, »Sodobna trgovina in preskrba«, »Mi na počitku«, »Družina in gospodinjstvo na vasi«.

104 Brez avtorja, »Družina in gospodinjstvo 1960«, *Sodobno gospodinjstvo*, št. 77, 1960, str. 130.

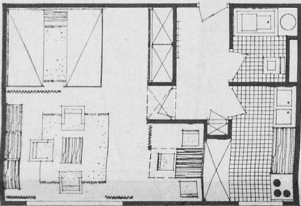

JEDNOSOBNI STAN — DNEVNI BORAVAK (Projekt: ATELJE 4)

Jednosobni stan

Projekt: ATELJE 4, Beograd
 Projekat: Prof. arh. ĐORĐE KREKIĆ,
 arh. BRANKO BABIĆ i arh. ZVONIMIR VEHER

Najmanji teorijski, koji je fizički shodan kod stana s otvorenim kvadratom. Vrije timo je riješen soba sa čistim grupacijama i njihovom mogućom odjeljivanju. Može se prelijati stazanje i nje za spavanje i ovom malenom prostoru, ali je simpatično da teorijski dopušta pomerenje uključivanje spavališta ograde, koji se to želi, a mogućnost zaleđnog tretiranja čitavog prostora uvijek je otvorena.

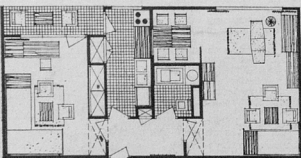
TLOCRT JEDNOSOBNOG STANA (Projekt: ATELJE 4)

Dvosobni stan

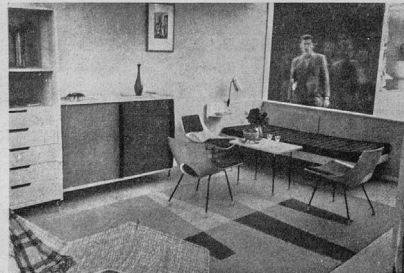
Projekt: ATELJE 4, Beograd
 Projekat: Prof. arh. ĐORĐE KREKIĆ,
 arh. BRANKO BABIĆ i arh. ZVONIMIR VEHER

Ovaj dvosobni stan po projektu iste projektantske grupe ATELJE 4 (Prof. arh. Đorđe Krekić, arh. Branko Babić, arh. Zvonimir Veher) izraden je za kombinaciju s njihovim jednosobnim stanom. Otvorena erpodstupa sačinjavaju s dvosobnim stanom s jedne strane hodnika, dok se s druge strane nalazi ostan jednosobnog stana sa stubišni prostor. Ovo stvaranje nutarnjeg

hodnika i obustrano orijentirani stanova svodi njihova fasadna dužina na ipak ekonomičnu širinu zgrade od 13-15 metara. Površina otvora dvosobnog stana iznosi 47,0 m² s logijom od 4,20 m. Teorijski grupacija veći je davno poznata, ali je interesantna rotacija kuhinje i kupane (kuhinja uz spavalište), što je, sa ekonomičnija kupane, dalo vrlo lijepu rješenje za blagovanje, vezanu otvorenu za kuhinju.

TLOCRT DVOBNOG STANA (Projekt: ATELJE 4)

DVOBNOI STAN — DNEVNI BORAVAK. (Projekt: ATELJE 4)

Stambena u okviru II. međunarodne izložbe

Drugovi arhitekti!

Za projekte i onako ne pita niko nas, buduće stanare, već sami to (smučkalice) putem vaših komiteta.

(Iz knjige utisaka)

Upravo taj mimo-birokratski faktor, taj prekid zalovrenog kruga projektant-teorizira — gradnja, taj podstajno iskriljen kontakt s milijun i četvrti posjetilaca iz cijele zemlje, značaj je ove izložbe i njena gotovo historijska vrijednost. Upravo to, što ovaj put nismo ništa smučkalice nego se prepustili kritici javnosti.

Možda ova konstatacija iritira nekog, tko je očekivao velike rezultate i smjernice za našu buduću izgradnju. Međutim, rezultati su više ilustrativni nego instruktivni: naše uvjerenje iz vlastitih stambenih iskustava, iz iskustava revije i moda iz akustična kopnja pristajela, uvjerenje o upotrebljivosti stavova koje projektiramo i gradimo, do-

bilo je ovdje konkretno i raznorodno vrlo zorno predložilo, da svi ti mali prototipi (reacionalni normalitimi) ipak, uz kulturno ansambliranje, predvlastitu ugodnu stambenu prostoru. Ova izložba predstavlja zapravo ilustraciju naših i društvenih jednodijelnih zahtjeva za nalaženje optimalnih rješenja stambene izgradnje. Optimalnih u smislu traženja zadovoljavajućih proporcija i čvrste koštajanja i komfora stanovanja. Pa kadra sa te proporcije nađemo, vrlo interesantno ih je bilo prikazati i nama samima i javnosti (koja je na izložbama o njima glasala, prikazati i iskustva ih u garbitru prije stvarnih realizacija.

Taj prikaz je uspio, a ni uspjeh prikazanih rješenja nije bio mali. Pa i unatoč toga je dubovitoj prijednih dispozicija poznata već iz literature (iako u poređenju s desigodijšnim standardnim shemama i deoperatorkim rješenjima, koja se pojavljuju, ove dispozicije imaju svoje značajne vrijednosti. Vrijednosti bilo prostornih odnosa, bilo stakomosti pojedinih dijelova. Nažalost, u karakteru i organizaciji izložbe ove studije detajla

i cizelirane racionalizacije nisu bile održane, pa o njima možemo govoriti zapravo samo kod slovoznog očitovanja.

Naše zadovoljstvo normalitima i ovim rezultatima sigurno nije perspektivno. Normalitvi su odigrali svoju pozitivnu ulogu u vrednajući naše stambene arhitekture na području ekonomičnosti, odvostrane racionalne izgradnje. Iako ovo stambeno rješenje nekome nije bilo simpatično (zbog inicijative „odlogor“), ipak ono u biti znači stavljanje naše arhitekture na pozicije, s kojih je ona zapravo i nastala: racionalizacija (ekonomičnost i funkcionalnost) je uvijek bila dominantna misao-vodilja suvremene arhitekture. Misao iz nekih čudnih razloga gotovo zalovljena. Stoga normalitvi, kao podstajnik na tu misao, imaju ne samo ekonomične već i stvaralačke pozitivnosti. (Le Corbusier kaže: „Ne, novac nema ništa zajedničkog s kovijskom pažnjom emocije. Dobro je za arhitekta da raspolaže s malo sredstava.“) Traženja i nalazanja na izložbi „Prorodica i domaćinstvo“ jedan su od očakava ove teze. No uredi smo, da naše zadovoljstvo možemo imati samo trenutno

Dvosobni stan

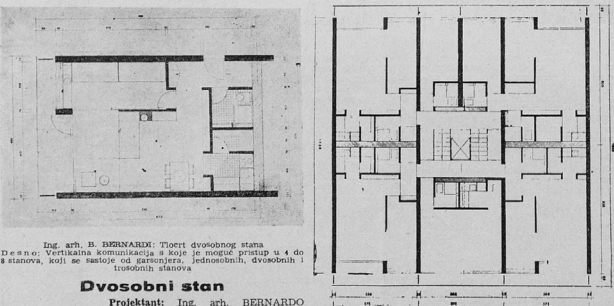
Projekt: ZAVOD ZA STAMBEINU IZGRADNJU SLOVENIJE

Projekat: Ing. arh. MILENA MIHELIC i ing. arh. ILIJA ARNAUTOVIC, Ljubljana

Po teorijski dispoziciji vrlo sličan stanovni grupi ATELJE 4, ovaj Zavod za stambenu izgradnju I.R. Slovenije, izradio je projektant, ing. arh. M. Mihelić i ing. arh. I. Arnautović. Kupane i kuhinja pripadaju na istom podstajku, ali se blagovanje ispred kupane iz beogradskog projekta provedeno u Sloveniju, ali se kuhinja je nešto proširila, pa je dobio vrlo profinjani kontrast. Mimo komunikativne njegove vrijednosti kao istine stambene, ovaj prostor za blagovanje i rad proširuje i i kuhinje i dnevnog boravka, njihova nadopuna i potpuna veza, što ma daje posebno značenje. Možda je četa, ho je taj prostor vrijedno kuhinji nego dnevnom boravku odnosno spavane i dnevnog boravka prema tamo (otvoreni) prostoru. Jednak što također nije najrešavna rješenja, teoriji se u grupaciji je i na, sad, smisljeni i teorije sa svim prednostima i manama osjećanja koje je toga rješenja. Na fotografiji našete prikazana, je mogućnost priključanja treće sobe kod dispozicije „dvosobni stan“.

DJEČJA SOBA U DVOBNOI STANU. Projekt: Ing. arh. M. MIHELIC i ing. arh. I. ARNAUTOVIC. Projektant namještaja Ing. arh. MIKO KRALJ u saradnji Zveze prijatelja mladine Slovenije.

Ing. arh. B. BERNARDI: Teorijski dvosobni stan
 Deonin i Vertikalna komunikacija sa koje je mogao pristupiti 4 do 5 stanova, koji se sastojte od raspoređenih, jednosobnih i dvosobnih stanova

Dvosobni stan

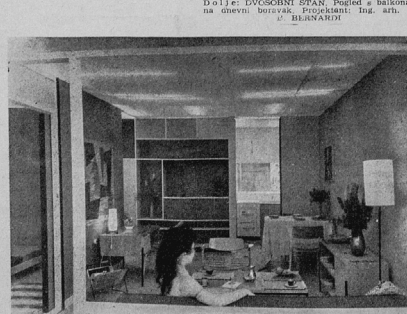
Projektant: Ing. arh. BERNARDO BERNARDI, Zagreb

Dvosobni stan po projektu Ing. arh. Bernarda Bernardi karakterističan je zbog svoje minimalne kvadrature. Njegova površina iznosi 46,00 m² sa logijom od 2,10, što je za stan iz tog manje od stana arhitekta Raylona. No teško je zamisliti njegovo funkcioniranje za obitelj veća od 3 člana, što ovi razliki čini uvjerljivim. Stan je rješen po dubini, čineći sa dužim fasadama, tako da su pomoćne prostorije umjetno zračne i svijetlene.

Prava vrijednost ovog stana je u dobroj komunikaciji unutar stambene jedinice, gdje je na jednom vertikalnom nivou, gdje može biti 4-5 stanova s ukupnom površinom od 100 m². Na istom nivou, sa dužina, zajedničke instalacije, mijenjanje komunikativni sistem protivu zidova na povoljnim rasponima, te vrlo velike mogućnosti komunikativne. Iste ostali teorijski značajnim dostignućem. Na slici je prikazana kombinacija od 1. i 2. stanova i jednosobnog, 3. dvosobni i 1. trosobni stan. Mogući sistem od 4 kombinacija vrijedan je pažnje, pa ga navodimo:

B	3	—	1
D	2	—	2
D	2	—	2
E	1	—	2
F	1	—	2
J	—	—	3
K	—	—	4

Površina garsonijere iznosi 14,99 jednosobnog stana 29,49 m², dvosobnog stana 43,79 m² i trosobnog 58,20 m². Da se ponovo vratimo na poređenje naprijed klesanog moramo konstatirati, da i ovaj dvosobni stan u uključivim logijama ima osobito povoljno kvadrature.

Do lije: DVOBNOI STAN. Pogled s balkona na dnevni boravak. Projekt: Ing. arh. B. BERNARDI

problematika

„Porodica i domaćinstvo“ 1958.

vrijednosti. Ali kao takvo ono potiča na solidnim temeljima analitičkog rada i predstavlja realnu stvarnost. Ta budućnost zadržana je i u stvarnim Predsjednika Republike, prilikom projekta izložbi, riječima o očevima ministarstvom ovih stanova i privremene živote oporavljajući. Sigurno, kada propovijed životnih standarda i ciljeva izgradnje poprima povoljnije razmjere, ovi stanovi bit će nepopunjeni. Ali njihovo povećanje ne će biti umjetno i neprirodno (kao prije par godina), već nastavak one logičke vremena, na kojoj su i nastali. U tom je njihova vrijednost.

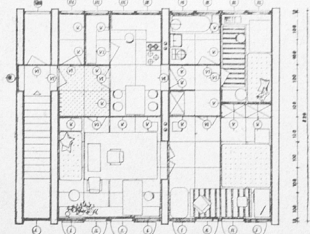
Pokazujući ih takvima kakvi jesu, oni se prije svega obraćaju publici. Publici, što se žali, da je bez idešća u njihovu nastajanje. Pa ne samo u nastajanje — nastojati i u životu, u njima. Funkcionalne ovih stanova moguće je samo kod ljudi, koji znaju stanovati, koji imaju savremenu stambenu kulturu. Pa kada govorimo o toj kulturi, crpeći naše znanje u odgoju i literaturi, nemoguće se čuditi, ako tu kulturu nema čovjek, koji nikada nije imao u rukama arhitektonski časopis, koji nikada

nije vidio suvremeni interieur; čovjeku, koji cijelu svoju stambenu kulturu crpi iz naslijeđenih ambijentata ili predrasuda prodavaonica pokrovača. Prvi stvarni kontakt sa suvremenim stanom doživio je naš prosječni čovjek, dionikom na prošlog izložbi u Zagrebu, na izložbi „Stan za naše prilike“ u Ljubljani, a u većem opsegu tek na ovoj izložbi. Zato je naprijed spomenuto, da je ona pomalo historijski vrijedna. Ova izložba ima preventivno didaktički značaj u smislu probudivanja i razvijanja afiniteta ljudi za ovakve ambijente. Ona je animatorska. Animatorska za razvijanje naše stambene kulture — da bi za tu kulturu bilo rentabilno graditi i uvoditi nove stanove. Ona je upit stambenim formulacijama racionalnosti njihova života i izazov industriji namještaja i ostalih kućanskih rekvizita. Zbog toga i smisla dokazivanja sve apudijentne neizjednačivosti serijske proizvodnje izazov u smislu harangiranja publike, da aredu zahtjeva i potokom industriji kojim pravom treba usmjeriti svoja nastojanja. Ona pažnja publicke iz Ljubljane u Zagrebu traje dvije godine i jezina

ponovljena velika zainteresiranost za suvremenu racionalna rješenja namještaja valjda će već jednom našim odgojem u industriji. Možda više zbog namještaja nego zbog tlocrtnih rješenja, ova izložba bila je publici interesantnija i korisnija. Pa ako i industriji ona fakultetno nešto kaže, ni iznad znanja mogao bi na tom području biti znanstven. Jer ta je industrija rak-rana naših tlocrtnih rješenja i našeg stanovanja. Uz ova didaktička izložba sigurno će i priprema „Preporuka za namještaj Sekretarijata za građevinarstvo, urbanizam i komunalne poslove postići veći efekat.“

Možda da kao završetak citiramo očetinu jednu bilješku iz knjige opažanja. Bilješka, koja je spomenuto zaključila osnovni i već nekoliko puta spomenuti zaključak: „Mi mladi ljudi dionici odlučujemo, podržavajući napore organizatorne službe „Porodica i domaćinstvo“, izložiti da nam ona predstavlja, ali simbol našeg budućeg udobnijeg života. Za taj udobniji život organizirana je ova manifestacija. Jer komfor nije luksuz. On je potreba.“

ANDRIJA MUTNJKAVIĆ

Tlocrt dvo i pol-sobnog stana. Projektant: Ing. arh. VLADIMIR ZARAHOVIĆ

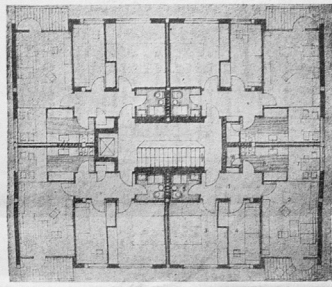
Dvo i pol-sobni stan

Projekt: ZAVOD ZA STAMBENU IZGRADNJU NR BIII
Projektant: Ing. arh. VLADIMIR ZARAHOVIĆ, Sarajevo

Jedini stan ove karakteristične rade je također po projektu Ing. arh. Vladimir Zarahovića u okviru Zavoda za stambenu izgradnju NR BIII. Površina ovoga stana iznosi 65,3 m². Karakteristika mu je također bogatstva veće spavane sobe i dječije sobe. Ova dispozicija sigurno nije više sretna, kada je od 3 sobe samo jedna direktno pristupačna iz ulaznog prostora. Također

Trosobni stan

Projektant: Ing. arh. S. BREZOVSKI, arh. D. DIMITROV i arh. S. BREZOVSKI, Skopje

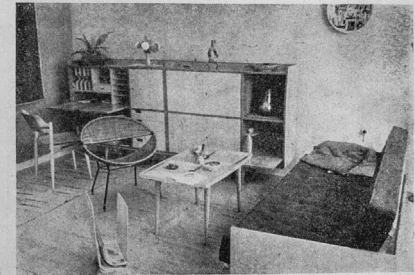

Arhitekti: S. BREZOVSKI, D. DIMITROV I S. BREZOVSKI. Tlocrt trosobnog stana

Grupa od 4 trosobna stana stala je ovde neobdora za Skopje radom po projektu Ing. arh. S. Brezovski i arh. D. Dimitrova i arh. S. Brezovski. Korisna površina iznosi 53,3 m² bez površine hodnika, balkona i vanaone svjedene na minimum (2 i 8 m² ve-

TROSOBNI STAN — DNEVNI BORAVAK S NISCOM ZA BLAGOVANJE. Projektant: Ing. arh. S. BREZOVSKI, D. DIMITROV I S. BREZOVSKI

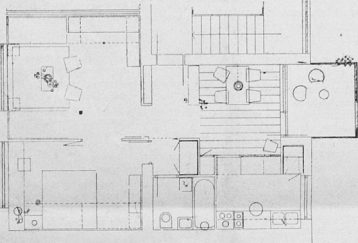

TROSOBNI STAN — DNEVNI BORAVAK. Projektant: Ing. arh. S. BREZOVSKI

Dvosobni stan

Projekt: „ATELJE 4“ Beograd
Projektant: Prof. arh. DORDE KREKIĆ, arh. BRANKO BAJIĆ, arh. ZVONIMIR VEZBER

Dvosobni stan s forisranom mogućnošću smještaja i 5 osoba raden je po projektu prof. dr. Ing. arh. Miro Vezber. Ovaj stan iznosi 57,6 m², bez hodnika, nije dizajniran i povezanost sa stambenom celinom da se ona prilika i komodi, ali površini stana dodaju još prilike kvadrata. Loggia i predvor, na koji je vezana, tu najprije identifikacija s prostorom. Napred kuhinje i kupatone u slovenskom stani predstavljaju vrlo profinjeno rješenje dana. To je zapravo vrazanje na naš tradicionalni oblik stambene kuhinje, ne dat u suvremenu tretiranu varijantu. Kuhinja je laboratorija, ali je u stambenom kontaktu sa ovim prostorom dnevnog života (blagovanje, rad, odmor, boravak u sobi) a soba bili izgrađeni neposredno pored kuhinje, ali jedinstvo života. Jednog, a drugim prostorom (gala) je organiziran. Prosta iz ove stanke za našeg prosječnog čovjeka opravdani put rješenja (s forisranom velikom dnevnim boravkom, odvojenom sobom i kuhinje-laboratorija.

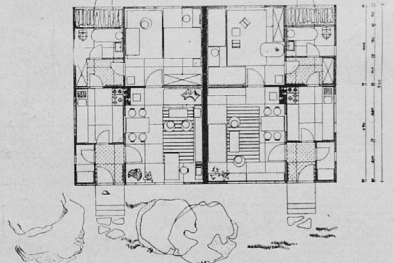

TLOCRT STANA za 4-5 osoba (Projekt: „ATELJE 4“)

Dvosobni stan

Projekt: ZAVOD ZA STAMBENU IZGRADNJU NR BIII
Projektant: Ing. arh. VLADIMIR ZARAHOVIĆ, Sarajevo

Zavod za stambenu izgradnju NR BIII u Hercegovine u projektiranju Ing. arh. Vladimira Zarahovića izradio je dvosobni stan u površini od 56,0 m². Osnova je završna funkcionalna je individualna problema dispozicija u obliku dvojnih objekata, što se dovodi staviti u razliku prema ostalim rješenjima — bar u smislu korištenja materijalno osjetljiva sa tri strane. Pa je opća želja grupiranja i izolacija nije ovde razlogom. Individualni pristup do spavane i preko dnevnog boravka. U preku kuhinji omogućuje je esaminalne kuhinjske prostorije, a kružni promet omogućava funkcionalnost stana. Polu-moštanski sistem gradnja dao je teretu veliku fleksibilnost u sistem ortogonalnog dijeljenja prostora, a da ipak ni u jednom dijelu ne osjetimo forisranost ovakva rješenja.

TLOCRT DVOSONOG STANA. PROJEKTANT: Ing. arh. V. ZARAHOVIĆ

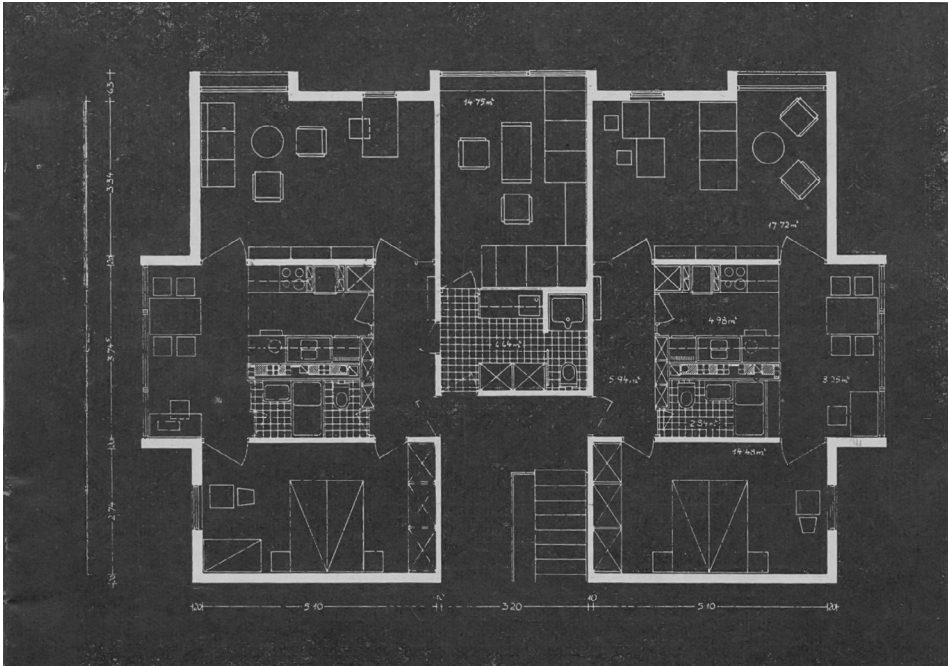
Trosobni stan

Projektant: Ing. arh. BENARDO BENARDI, Zagreb

Svojom drugim projektom Ing. arh. Bernardo Benardi ponovo si postavio ispravljalak rješavanje stana po dubini (ili možda i u malim razmjerama) predloženim u istom posmat, ali je je interesantno vidjeti u stvarnosti i upoređati sa mogućnost, koje su predla, kako bi se razvila prilika monotonija i usponost rješenja ove grane. Pa su ova dobitnost i mana mu je jasna: potpuna odjeljenost prostora bez ikakve mogućnosti kontakta. A i ovdje grupacija dnevnih boravak — blagovanje — i kuhinja vrlo je karakteristična i u nekoliko puta ponovljena na ovoj izložbi u smislu funkcionalnosti, na je gotovo možemo smatrati karakterističnom ove izložbe u smislu i najavljeno u putu razvijanje naše stambene dispozicije putem ovakve modifikacije stambene modifikacije, koja će osigurati suvremeno stanovanje, a biti najbliža našem projektnom čovjeku.

Projekt: Ing. arh. V. ZARAHOVIĆ. Najbolji izradio područje STANSTANDARD, Sarajevo, po projektu Ing. S. BRJAVIČIĆA i Ing. arh. Z. PRASKAČA

35

Prispevek iz revije *Čovjek i prostor* s predstavitvami različnih modelov stanovanj na razstavi *Družina in gospodinjstvo* na Zagrebškem velesojmu leta 1958.

36-37

Tloris in kuhinja vzorčnega stanovanja iz stolpnic v Savskem naselju arhitektov Milana Miheliča in Ilija Arnautovića na razstavi *Družina in gospodinjstvo* na Zagrebškem velesojmu leta 1958.

ustvarja okolje, ki pokriva številne življenjske, bivalne in druge družbene potrebe. To je dopolnjeval paviljon »Stanovanje in stanovanjska izgradnja«, kjer so prikazali osem opremljenih vzorčnih stanovanj.

Komisija za razstavno dejavnost paviljona »Stanovanje in stanovanjska izgradnja« je leta 1960 v sklopu tretje razstave *Družina in gospodinjstvo* razpisala javni natečaj za »stanovanje bližnje prihodnosti«, ki bi omogočil model stanovanja, ki se z lahkoto prilagaja dinamiki življenja.¹⁰⁵ Sama sintagma je označevala potrebo po vzpostavitvi nove stavbne tipologije, ki ustreza zahtevam časa, ko je stanovanje postalo osrednji prostor človekovega udobnega bivanja. Komisija je soglasno nagradila predlog pod oznako »00200« Bernarda Bernardija, pri katerem sta sodelovala tudi sodelavca Milica Rosenberg in Adam

105 Več v: Vladimir Turina, »Fizionomija jednog javnog arhitektonskog natječaja«, *Čovjek i prostor*, let. 7, št. 96, 1960, str. 1–3.

Petranović.¹⁰⁶ Na razstavi je bil predlog predstavljen na 62,18 m² v merilu 1 : 1, sledil pa je cilju dostopne gradnje, možnostim prilagoditve in dvigu moderne kulture bivanja, kar tovrstna zasnova omogoča v vseh svojih funkcionalnih in estetskih implikacijah.

Sklep

Velike zvezne razstave, kot so bile razstava *Stanovanje za naše razmere* in tri razstave *Družina in gospodinjstvo*, so bile del afirmacije politične usmeritve, ki je stanovanjsko izgradnjo postavila v ospredje svoje socialne politike, hkrati pa so bile tudi manifestacije delovanja in načel stroke. Razstave so bile namenjene tako širši javnosti (končnim uporabnikom) kot tudi gospodarstvu oziroma industriji, ki je bila ključni izvajalec. Posamezni sklopi teh razstav so poudarjali seznanjanje in izobraževanje obiskovalcev z novostmi tako na področju stanovanjske gradnje kot tudi notranje opreme skozi neposredno izkušnjo; tako imenovane didaktične razstave so z modeli vzorčnih stanovanj, kot so si jih zamislili arhitekti, v merilu 1 : 1, prikazovale nove bivanjske koncepte. Ti so izhajali predvsem iz trenutnih razmer manka stanovanj, zato je bila racionalizacija s smotrno oblikovanimi stanovanjskimi površinami, ki jih je omogočila diferenciacija tlorisa,¹⁰⁷ najbolj smiselna rešitev. Tako politika kot arhitekti so zagovarjali dostojen stanovanjski minimum za vsakogar, kar naj bi bilo možno izvesti s serijsko grajenimi minimalnimi stanovanji s tipizirano osnovno opremo.¹⁰⁸ Prihranek pri kvadraturi pa naj bi omogočil financiranje notranje opreme (vgradne omare, kuhinja, opremljena kopalnica). Funkcionalno stanovanje z racionalno oblikovanim, standardiziranim pohištvom in opremo je skozi medij razstave postalo promotor napredka in modernega življenjskega sloga. Pristop, ki je temeljil na študiji človekovih oz. družbenih potreb, je bil nato tudi razširjen s konceptom celostno pojmovanih in zasnovanih stanovanjskih skupnosti, ki so ga kot urbanistični in napredni družbeni model načrtovanja grajenega in bivanjskega naselja razdelali in natančno prikazali prav na razstavi *Družina in gospodinjstvo* leta 1958.

Razstave pohištva, vzorčnih stanovanj in stanovanjskih skupnosti so bile v petdesetih letih odraz aktualnih družbenih razmer. Imele so izobraževalno funkcijo, odražale so ideje napredne stanovanjske politike in bile nosilec ali promotor pomembnih socialnih sprememb, ki so vplivale na nadaljnji družbeni razvoj. Predvsem so bile vse štiri zvezne razstave poligon za iskanje, reševanje in prikaz

106 Več o tem v: Ceraj, 2015 (gl. op. 100), str. 87–94.; Bjažič Klarin, 2020 (gl. op. 33), str. 285.

107 O tem v: Ravnikar, 1953 (gl. op. 12), str. 14.

108 Brez avtorja, »Natečaj za stanovanjske bloke v Ljubljani, avgust – oktober 1955«, *Arhitekt*, št. 18–19, 1956, str. 18.

rešitev aktualnih potreb družbe. Razstavi *Družina in gospodinjstvo* leta 1958 in 1960 sta pokazali model prihodnosti, ki je reševal tudi širše socialno vprašanje enakopravnega vključevanja v družbo. V samooskrbnem konceptu stanovanjske soseske je prisotna ideja humanizma, ki je tukaj izhajala iz samega jedra oz. najmanjše celice družbe, družine, katere člani z dvigom življenjskega standarda postajajo aktivni člani družbe tako skozi delovno produktivnost kot tudi s širšim socialno-kulturnim udejstvovanjem. Kljub temu da so bile razstave vzorčnih stanovanj, ob didaktični funkciji, tudi močni vzpodbujevalci množične industrijske proizvodnje in potrošnje, je tovrstni koncept takrat presegel izključno ekonomske cilje in v prvi vrsti postal nosilec demokratične ideje socialistične družbe o kakovostnih bivalnih pogojih za vse, ne glede na družbeni položaj.